

Αλέξη Παζαβάνη
Κέντρο Έρευνας για Επιστημολογία Κοινωνίας,
Καθολική Αθήνα

ΟΙ ΦΤΩΧΟΙ ΚΑΙ Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΔΕΣΜΟΣ ΣΤΟΝ ΔΥΤΙΚΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ
N. E. Καγαβίτσας

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ 2021

Η ΜΑΡΤΗ ΠΑΝΩΛΗ: ΕΡΜΗΝΕΙΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ

«Στα μέσα του 8ου αιώνα [σημ. 14ος αιώνας για την Ευρώπη],¹ σε Ανατολή και Δύση, ο πολιτισμός κεραινοβοδλήθηκε από έναν όλεθρο, εκείνον της πανάλης που αφάνισε έθνη και έβησε από προσώπου γης ολόκερου πλάθου-σμούς. Εκμήθνεσε ό,τι καλό είχε δημιουργηθεί. [...] Η καλλέπεια της γης σταμάτησε ελλείπει ανθρώντων, οι πόλεις αποδεκατίστηκαν, τα χτίρια ερείπωσαν, δρόμοι και μνημεία εξαφανίστηκαν. Τα στίτια, τα χωριά, έμειναν δίγως κατοίκους, τα έθνη και οι φυλές αποδυναμώθηκαν, [...] ο πολιτισμός κατέρρευσε καθώς κατέρρεε ο αριθμός των κατοίκων και η ύψη του κόσμου μεταλλάχθηκε. [...] Μπορώ να υποθέσω πως Ανατολή και Δύση γνώρισαν παρόμοιες καταστροφές».

Αυτή η σύντομη περιγραφή, γραμμένη το 1377, ανήκει στον μεγάλο Άραβα ιστορικό του 14ου αιώνα Ιμπν Χαλντούν.² Συνοψίζει το μέγεθος της καταστροφής που προκάλεσε η Μάυρη Πανάλη, πλήττοντας το μεγαλύτερο μέρος του γνωστού κόσμου, τη Μέση Ανατολή, τη Βόρεια Αφική, τη Μικρά Ασία, και φτάνοντας στην Ευρώπη γύρω στο 1347.

¹ Όπως και οι χριστιανοί, οι Άράβες υπολογίζουν τον ιστορικό χρόνο με βάση τη δική τους θρησκευτική αναφορά, τον προφήτη Μωάμεθ (571–632). Το «Έτος Εγίρας» είναι το χρονολογικό έτος σύμφωνα με το ισλαμικό ημερολόγιο και σημαίνει «έτος της φουγής». Η αρίθμηση των ετών Εγίρας ξεκινά από το έτος 1, όταν ο Μωάμεθ εξορίστηκε από τη Μέκκα και κατέφυγε στη Μεδίνα. Αντιστοιχεί στο 622 μ.Χ. του Γρηγοριανού Ημερολογίου.

² Από το έργο του Ιμπν Χαλντούν *Muqaddimah* («Τα προλεγόμενα»). βλ. Mac Guckin 1934, τ. Α', σ. 133. Ο Ιμπν Χαλντούν θεωρείται πρωτοπόρος ιστορικός, καθώς πραγματεύεται ζητήματα δημογραφίας, κοινωνολογίας και ιστοριογραφίας.

Γενικά δεδομένα

Η Μαύρη Πανώλη είχε εκλείψει στην Ευρώπη από τον πρώιμο Μεσαίωνα αλλά ενδημιούσε στην κεντρική Ασία. Θα επανεμφανιστεί το 1347 μέσω της στρατιάς των Μογγόλων που πολιορκούσαν τη γενοβέζικη αποικία της Caffa (Θεοδοσία) στην Κριμαία. Αποτελεί το πρώτο γνωστό επεισόδιο «βακτηριακού πολέμου», αφού οι πολεμιστές του Djanišberg, του Χαν της Χρυσής Ορδής, που προσεβλήθησαν από τη νόσο, αποχωρώντας θα εκσφενδονίσουν πτώματα εντός των τειχών, μεταδίδοντας έτσι την επιδημία στην πόλη. Τα γενοβέζικα πλοία θα μεταφέρουν την πανώλη στην Κωνσταντινούπολη. Τα γενοβέζικα πλοία θα μεταφέρουν την πανώλη στην Κωνσταντινούπολη και στη Μεσόγειο της Σικελίας, από όπου θα διαδοθεί ταχύτητα στα μεσογειακά λιμάνια. Ακολούθως, μέσω χειρωνακίων και υδάτινων οδών, η επιδημία θα πληξει σταδιακά όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις, τις κωμωπολίες και τα χωριά.

Η επιστροφή της πανώλης στην Ευρώπη έπειτα από τόνους αιώνες δεν αποτρέπει όμως τυχαίο γεγονός. Σχετίζεται με την ανάπτυξη των συναλλαγών, και η επιδημία εξαπλώνεται εκτός και εντός Ευρώπης ακολουθώντας τους εμπορικούς δρόμους. Από τη Σικελία θα φτάσει στις ισχυρές εμπορικές πόλεις της Ιταλίας, τη Γένοβα, την Πίζα, τη Βενετία, τη Φλωρεντία. Η μάστιγα θα αργήσει ναυτόχρονα την ιταλική ενδοχώρα και όλες τις μεγάλες στην Αγγλία και έθνη της Δεκάλης της Μεσογείου: Κάιρο, Αντιόχεια, Τύνιδα, Μασσαλία και τα λιμάνια της Ισπανίας. Στην ευρωπαϊκή ήπειρο ο Μάυρος Θάνατος θα διαδοθεί κατά μήκος των μεγάλων ποταμών και ξεκινώντας από τον Νότο θα διασείσει όλη τη Γαλλία, μολύνοντας αφενός την Ισπανία και αφετέρου τις Κάτω Χώρες. Θα διαβεί ακολουθώντας τη Μάγχη και τις βόρειες θάλασσες φτάνοντας στην Αγγλία, τη Σκωτία, τη Νορβηγία, τη Σουηδία, την Ισλανδία. Παράλληλα, από την ιταλική ενδοχώρα η πανώλη θα περάσει τις Άλπεις πλύνοντας την Ελβετία και τη Γερμανία, για να πλύνει από το 1350 τις παράκτιες χώρες της Βαλτικής και να επεκταθεί ακόμα στη Ρωσία και στην περιοχή της Ουκρανίας. Το 1352 η επιδημία φτάνει στη Μόσχα. Έτσι, μέσα σε ελάχιστο χρονικό διάστημα, η μάστιγα, «διά ξηράς, θαλάσσης, αέρος, έχει πληξει το σύνολο της Ευρώπης»³

³ Βλ. Le Roy Ladurie 1974, σ. 673–692. Audoin-Rouzeau 2007, σ. 23. Για μια παρουσίαση της πανώλης (στρουγγιγιάς και αντιλήμιας) στις κοινωνίες της ελληνογενούς χερσονήσου από τον 14ο έως τον 19ο αιώνα βλ. Κωστής 1995.

Η ταχύτητα διάδοσης της πανώλης στην Ευρώπη συνδέεται άμεσα με τα εμπορικά δίκτυα. Αν αρχικά η νόσος επιδηλώθηκε θορυβωδώς, μέσω των συρράξεων με τους άγριους Μογγόλους πολεμιστές, η συστηματική της διασπορά έγινε αθόρυβα ακολουθώντας τον εμπορικό δρόμο του μεταξίου και του εμπόριου με την Ανατολή. Όπως σε φάση πρωτοφανούς δημογραφικής μεγέθυνσης, εμπορικής ανάπτυξης, αυτοκινητοκρατικής εξάπλωσης, γεωγραφικής διεύρυνσης, το ευρωπαϊκό σύμπλεγμα συνάτησε και συνέθεσε σταθερά με το κινεζικό και το ασιατικό σύμπλεγμα και τη γειάτη αουράιους και πανουκλασμένους ψύλλους κεντρική Ασία.⁴ Έκτοτε εγκαινιάζεται ένας μεγάλος κύκλος πανώλης και η αδένεια θα ενδημήσει στην ευρωπαϊκή ήπειρο για τέσσερις αιώνες, δηλαδή μέχρι τον 18ο αιώνα, με φάσεις ύφεσης της νόσου και τακτικότερες επανεμφανίσεις, άλλοτε κατά χώρες και τόπους, άλλοτε στο σύνολο της Ευρώπης. Από την αρχική, κεραινοβόλα φάση της επιδημίας, το 1348, η πανώλη συνταράσσει τον μεσαιωνικό κόσμο. Έκτοτε διαφορετικές ασθένειες με ποικίλα συμπτώματα, κάθε μία για τη επιδημία θα αποδίδονται πλέον στον Μαύρο Θάνατο. Ωστόσο, η ίδια η νόσος της πανώλης επανεμφανίζεται τακτικά στη διάρκεια του Μεσαίωνα, από το 1348 μέχρι το 1480, ενίοτε κάθε 6 με 12 χρόνια στις αστικές κοινότητες, και όσοι καταφέρουν να επιζήσουν, αποκτώντας έτσι ανοσία, θα βρεθούν αντιμέτωποι πολλές φορές στη διάρκεια της ζωής τους με το Μεγάλο Θανατικό.⁵

Η υψηλή μεταδοτικότητα επιδημίας οφείλεται στον βάλκιλο *Yersinia pestis* και εμφανίζεται σε δύο μορφές, τη βουβωνική και την πνευμονική πανώλη. Στην πρώτη και κατά πολύ σημαντικότερη μορφή οι μεταδότες είναι ο αρουραίος και οι μολυσμένοι ψύλλοι του⁶ στη δεύτερη, που αποτρέπει μετέξελξη της νόσου, ο άνθρωπος.⁶ Ιστορικές και επιδημιολογικές μελέτες έχουν καταλήξει να διακρίνουν δύο περιοχές με σχετικά αυτόνομη επιδημιολογική

⁴ Le Roy Ladurie 1974, σ. 681.

⁵ Le Roy Ladurie 1974, σ. 681· Carpentier 1993, σ. 7–18· Dyer 2002, σ. 271· Naphy & Spicer 2003, σ. 70, 141–148· Le Roy Ladurie 2003, σ. 174· στα ελληνικά, βλ. Nicholas 1999, σ. 576· Μπενβενίστε 2007, σ. 292 κ.ε. Ας σημειωθεί πως μεμονωμένα επεισόδια πανώλης υπάρχουν σε όλη τη διάρκεια του 20ού και του 21ου αιώνα στην Αφρική και την Κίνα. Στην Ευρώπη οι τελευταίες σοβαρές επιδημίες εδηλώθηκαν το 1720 στη Μασσαλία και ευρύτερα στην Προβηγκία, με τερπαστο αφιλιμό θυμάτων (το 50% των κατοίκων της πόλης της Μασσαλίας) και το 1920 και πάλι στη Μασσαλία, με μερικές δεκάδες θανάτους. Βλ. Naphy & Spicer 2003, σ. 115–140.

⁶ Αξίζει να επισημανθεί πως ακόμα και σήμερα δεν υπάρχει σύμπτωμα ανάμεσα στους ειδυκοίς—ιατρούς, επιδημιολόγους, ιστορικούς κ.ά.— γύρω από τις μορφές και τη διακασία διάδοσης της επιδημίας· βλ. σχετική παρουσίαση στο Audoin-Rouzeau 2007.

ιστορία: μια ζώνη βορειοδυτική, την καθυπό Ευρώπη, όπου το υγρό κλίμα συνοεί τον ψύλλο και όπου η διάδοση της επιδημίας μέσω των μαύρων αρουραίων υπήρξε αστραπιαία αλλά σχετικά επιφανειακή, και μια ζώνη νοτιοδυτική, από την Καστίλια θάλασσα μέχρι τη Βόρεια Αφρική, όπου η ζέση επιποδίζει την εμφάνιση του ψύλλου αλλά όπου θεωρούνται τρωκτικά, βασιική δεξαμενή των βακίλων της επιδημίας.⁷ Προποθέσεις για την παρουσία αποκαιών μαύρων αρουραίων, που είναι οι φορείς και οι μεταδότες του βακίλου. Μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού υπάρχει στην Ευρώπη του 14ου αιώνα, και οι μοιολογικοί αρουραίοι θα εισαχθούν για πρώτη φορά στη γηραιά ήπειρο μαζί με τα σιτηρά που κουβαλούσαν στα αμπάρια τους τα γενοβέζικα πλοία. Από εκεί και έπειτα η διασπορά της νόσου θα γίνει μέσω των φιλήσυχων εμπορικών συναλλαγών, αλλά και του πολέμου, αφού με την εμφάνιση μεγάλων κρατών στα τέλη του Μεσαιώνα εγκαταλείπονται πλέον, όπως σημειώθηκε, πολεμικές εκστρατείες ευρύτερης κλίμακας. Τα στρατεύματα δεν περιορίζονται σε τοπικές συρράξεις αλλά διασχίζουν εκτεταμένες περιοχές. Στο πέραςμά τους, εκτός από τις καταστροφές που προκαλούν, διασκορπίζουν ευρέως και τις επιδημίες.

Η «μικροβιακή εντοπίηση της Ευρώπης» και η «καινή αργρά βακίλων και ιών» της Ευρασίας (όπως με σαρόνιο χιούμορ αποκαλεί τη διαδικασία ο Παύλος ιστορικός Emmanuel Le Roy Ladurie) εγκαταλείπονται λοιπόν στα 1347–1348, ενώ λίγο αργότερα, το 1532, χάρη στον Χριστόφορο Κολόμβο, θα ενσωματώσουν και την αμερικανική ήπειρο.⁸

Κόμβες αντλήσεις του μεσαιωνικού κόσμου γύρω την πανώλη

Όλα τα παραπάνω απορρέουν βέβαια από ιατρικές γνώσεις του 19ου, του 20ού και του 21ου αιώνα και από μελέτες σύγχρονων ιατρών και ιστορικών. Τα μέσα κατανόησης της έχασμένης επί τόσους αιώνες πανώλης που διέθεταν οι άνθρωποι της εποχής στηρίζονταν κατ' αρχήν στη Βίβλο και επικουρικά σε χείμνα, χρονικά και ιατρικές πραγματείες, της Αρχαιότητας που επανεμφανίστηκαν στη Δύση μέσω του Ισλάμ. Ωστόσο, ούτε τα «μάσματα»

και ο «δηλητηριασμένος αέρας» του Ιπποκράτη ή οι περιγραφές του Θουκυδίδη, ο οποίος απέδιδε την πανώλη σε θεία οργή, ούτε οι περί Θεομηγιάς αναφορές της Βίβλου δεν ανέτρεπαν τις πεποιθήσεις των ανθρώπων του Δυτικού Μεσαιώνα. Αντιθέτως, τις επιβεβαίωσαν: και γι' αυτούς η μάστιγα οφειλόταν σε θεική κατάρα, στα κρίματα των ανθρώπων και στον μοιολογμένο αέρα. Αρχικά τα κλιματικά συμπτώματα της νόσου και οι τρόποι ίασης ή πρόληψης δεν ενδέχονταν ιδιαίτερα. Εκείνο που προσέχε ήταν ο ερωτισμός των βαθύτερων αιτιών της επιδημίας, αιτιών εξ ορισμού θρησκευτικών και πνευματικών.

Το ίδιο ακριβώς ίσχυε και στον κόσμο του Ισλάμ, που γνώρισε αντίστοιχες πανώληδες. Εκεί όμως η θρησκεία θεωρεί αφενός πως η θεία παρέμβαση μέσω της μάστιγας δεν στοχεύει στο σύνολο του ποιμνίου αλλά σε συγκεκριμένα και εκ προοιμίου καταδικασμένα πρόσωπα τα οποία οφείλουν να υποστούν την τιμωρία· αφετέρου, και κυρίως, πως όσοι θεοσεβούμενοι αθηνείς αποβιάσουν προσορίζονται για τις χάρες του Παράδεισου. Εν ολίγοις, η ισλαμική πανώλη αποτρέπει μια ευλογία για τους θρησκούς. Για τον χριστιανισμό, αντιθέτως, η πανώλη εκφράζει την τυφή οργή του Θεού απέναντι σε έναν λαό ένοχο συλλογικών αλλά αδιευκρίνιστων αμαρτιών· έναν λαό που πιθανώς επιδεικνύει ελλιπή ζήλο στην καταπολέμηση της ερεπδοξίας, των αιρέσεων, του Ισλάμ.

Αν για τους κοινούς ανθρώπους του Δυτικού Μεσαιώνα η πανώλη, αurtός ο «αόρατος εχθρός»,⁹ εκβάλλει λοιπόν από τον θυμό του Θεού, το ίδιο ισχύει και στις ιατρικές πραγματείες της εποχής, όπου η θεική παρέμβαση της ασθένειας δεν αμφισβητείται. Ο Μανύρος Θάνατος είναι για το ιατρικό σώμα του Μεσαιώνα εξίσου αόρατος, άοριστος και δύσκολα αντιμειωπίσιμος· διότι τα αίτιά του καταγράφονται στο σπέρμα με συνδυασμούς άστρων, φάσεις φεγγαριού, περσικάτα κοιμητών, σεισμούς και εκρήξεις ηφαιστειακών που μοιλύνουν τον αέρα και προκαλούν επιδημίες.¹⁰

Στα τέλη του 1348, ανταποκρινόμενη στο αίτημα του τότε βασιλιά της Παλλαίας Φιλίππου ΣΤ', η φημισμένη Ιατρική Σχολή του Παρισιού θα συντάξει μια επιτομή για την πανώλη, το *Compendium de epidemia*. Αναφέρεται εκεί πως πρόκειται για συλλογικό έργο που βασίζεται στη «γνώμη πολλών

⁷ Biraben 1971, σ. 809–817. Στη συναρπική μελέτη της γύρω από τις επιδημίες πανώλης στην Ευρώπη η αρχαιολόγος Frédérique Audouin-Rouzeau υποστηρίζει τον πρωταρχικό ρόλο των αρουραίων στη διάδοση των επιδημιών· βλ. Audouin-Rouzeau 2007.

⁸ Le Roy Ladurie 1974, σ. 681–682· Le Roy Ladurie 2003, σ. 174.

⁹ Σύμφωνα με την έκφραση του Carlo Cipolla, όπως εμφανίζεται στον τίτλο του βιβλίου του *Contre un ennemi invisible. Epidémies et structures sanitaires en Italie de la Renaissance au XVIIe siècle*, Παρίσι 1992.

¹⁰ Βλ. ενδεικτικά Biraben 1971, σ. 809· Boudet 1997, σ. 327–329· Naphy & Spicer 2003, σ. 4, 50· Jacquart 2006, σ. 237–247.

σύγχρονων σοφών αστρολόγων και ιατρών». Διευκρινίζεται πως οι μακρυνές σύγχρονες ασθeneias προέρχονται από τον Θεό και πως επιβιβάζεται η προαιρέτης της ασθeneias μέσα στη μεγάλη του γενναιοδωρία έπλασε και την ιασυχή. «Ο Θεός όμως μέσα στη μεγάλη του γνώμη των αστρολόγων, που αποδίδουν την ασθeneia στη σύζευξη του Άρη, του Δία και του Κρόνου, επιβιβάζεται συγχυρία, που συντελέστηκε το 1345 κάτω από τον αστερισμό Υδροχόου. Και οι Παριζιάνοι ιατροί κατάληγουν πως αυτές οι ακλίματικές συνθήκες ευθύνονται για τη μόλυνση του αέρα, μόλυνση που συνδυάζεται με τις αστρικές συντεταγμένες είτε χτυπά κεραυνοβόλα είτε προσπερνά. ¹¹ Η πανώλη ήταν συντεπώς ένα είδος πυρετού, μια δηλητηρίαση, που προκαλούσε ο μολυσμένος αέρας.

Ακόμα, στηρίζόμενοι στη φιλοσοφία, τη Λογική της εποχής τους σε συνδυασμό με την αρχαία ελληνική πραγματεία, οι ιατροί του Μεσαίωνα πίστευαν πως κάθε ασθeneia οφείλεται σε «προδιάθεση», την οποία έρχονταν να επιβαρύνουν νοσηροί καινωτικοί παράγοντες (όπως η φτώχεια ή ο έλεος της βίος) και δυσμενείς περιβαλλοντικές συνθήκες (όπως οι βαλτώδεις τόποι). Σύστημα ακολούθως την απάλειψη των παραγόντων αυτών, σε συνδυασμό με υγιεινή διατροφή, άσκηση και νηφαλιότητα, μέτρα δυσφερόμοστα για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, και με τα οποία δεν μπορούσε βέβαια να αντιμετωπιστεί η επιδημία. Οι ιπρακτικοί ιατροί της εποχής, αντιθέτως, στηρίζονταν σε παρατηρήσεις και εμπειρικά δεδομένα προκειμένου να κατανοήσουν την ασθeneia. Αλλά δεν εισακούονταν διότι ήταν ίδιοι αντικείμενο βαθύτατης περιφρόνησης εκ μέρους της υψηλής ιατρικής διανόησης, καθώς δεν είχαν εντυφήσει σε πανεπιστημιακές σπουδές φιλοσοφίας, Λογικής και Γραμματικής, και περιόριζονταν σε καταγραφή δεδομένων και εμπειριών. ¹² Αυτού του είδους η ιατρική έρευνα για πολλούς αιώνες αξιολογείται ως κατώτερη, ανυπόστατη, άχρηστη γνώση και η συλλογή αναλύσεων, παρατηρήσεων και στοιχείων, δηλαδή η βάση της ιατρικής επιστήμης, θεωρείται αποτέλεσμα αιμάθειας, απουσίας κλασικής παιδείας και προχειρότητας.

Όπως είναι επόμενο, τον ύστερο Μεσαίωνα η συλλογική αντιμετώπιση της επιδημίας βρίσκεται αρχικά στα χέρια του κλήρου. Καθώς ο κλήρος αποδίδει εξ ολοκλήρου την επιδημία της πανώλης στη θεία οργή, ο βασικός στόχος είναι η διεσύνηση των ατιών της τυφλής αλλά δίκαιης θεόστατης

¹¹ Jacquart 2006, σ. 237–247.

¹² Naphy & Spicer 2003, σ. 50–51.

συμφοράς. Για τον κλήρο, όπως και για το πανεπιστήμιο, τα αίτια της επιδημίας είναι «περιβαλλοντικά». Υπάχει δηλαδή συγκεκριμένη παθογόνα κών συνθηκών, άριστων και νεφελωδών, ο μολυσμένος αέρας για τους μεν, η θλιβή ή θρησκευτική επιμόλυνση για τους δε. Πρώτα απ' όλα η Εκκλησία στήνει στους πιστούς να προβούν σε ενδοσκοπική αναζήτηση των όποιων κριμάτων τους και να τα διορθώσουν μέσω ατομικής και συλλογικής εντατικοποίησης της ευλάβειας και της μετάνοιας, δηλαδή με την υπέμετρη αύξηση προσευχών, προσκυνημάτων, λιτανειών κ.λπ. Στην Αβινιόν, έδρα της παπισύνης τότε, ο πάπας Κλήμης ΣΤ' διέταξε το 1348 να γίνονται μέσα στην πόλη σε συγκεκριμένες ημέρες της εβδομάδας ευαβλικές πομπές με λιτανείες. Ένα αυτόπτης μάρτυρας, ο Βενεδικτίνος μοναχός και μουσουργός Ludovicus Sanctus de Béninges, δίνει την ακόλουθη περιγραφή: «Μαζεύτηκαν από την γύρω περιοχή 200.000 άτομα. Πολλοί συμμετείχαν ξυπόλητοι, άλλοι ντυμένοι με τριχίνα ράσα και άλλοι καλυμμένοι με στάρτες. Περιπατούσαν με λυγμούς και κλάματα, ξερίζωναν τα μαλλιά τους και αυτομαστίζονταν μέχρι να ματώσουν». ¹³

Αυτό το είδος εξιδασμού θα διαδοθεί λαμβάνοντας τις πιο ακραίες μορφές και οι πομπές αυτομαστίγωσης από πόλη σε πόλη θα πολλαπλασιαστούν. Έτσι, το 1349 ο ίδιος πάπας, ο Κλήμης ΣΤ', θα καταδικάσει αυτές τις αιμοχαρείς και λαοφιλείς πρακτικές για λόγους αθέμιτου ανταγωνισμού, καθώς μόνο η Εκκλησία έχει το μονοπώλιο της πνευματικής διαμεσοδίαβησης. ¹⁴ Οι προστάθεις ουράνιου εξευμενισμού θα πάρουν ακόμα τη μορφή εντυπωσιακών ταμάτων. Οι κάτοικοι του Μοντελιέ της Γαλλίας, αντιμέτωποι με το τρίτο μεγάλο κύμα πανώλης το 1374, θα κατασκευάσουν και θα προσφέρουν στην Παναγία μια τεραστίαν διαστάσεων λαμπάδα. Η μέθοδος καταπολέμησης της μάστιγας θεωρήθηκε αποτελεσματική και θα επαναληφθεί ξανά το 1384 με μια λαμπάδα που έκανε τον γύρο των τοιχών της πόλης. ¹⁵ Σε όλη την Ευρώπη διεπύνηται πάντως η λατρεία της Παναγίας της Ελεούσας, αναβαθμίζονται όσοι άγιοι σχετίζονται με την ίαση, την προστασία από πλήγματα και λοιμούς, όπως ο άγιος Σεβαστιανός, και πρωτοσημαίνονται μάλιστα ο άγιος Ρόκος (Roch), ο εξειδικευμένος προστάτης των πανουκλιασμένων. ¹⁶

¹³ Welkenhuyzen 1983, σ. 477.

¹⁴ Naphy & Spicer 2003, σ. 38–40· στα ελληνικά, Le Goff 1993, σ. 336.

¹⁵ Biraben 1971, σ. 814· Dumas 2015, σ. 256.

¹⁶ Biraben 1971, σ. 818· Naphy & Spicer 2003, σ. 36–37.

Η Εκκληλασία, ακόμη, συστήνει να αναζητήσουν οι κοινότητες των χριστιανών τα αίτια της θεικής τιμωρίας σε μια προϋπάρχουσα θρησκευτική ή ηθική («πεινάλωση»), της οποίας φορείς μπορεί να είναι διάφοροι (κακός βουλου άθροιστοι. Ίπειθνοι για την εμπόρευση και τη διασπορά της νόσου θρωρήθησαν κατά τόπους και εποχές οι λαποί και οι Εβραίοι στη δυτική Ευρώπη, οι Τάταροι στην Πολωνία και τη Ρωσία, λίγο πολυ παντού οι Τσιγγάνοι, και ευρύτερα κάθε μετακινούμενος προσκυνητής, ταξιδιώτης ή εν γένει «ξένος».¹⁷ Άς σημειωθεί εδώ πως η απλοϊκή ερμηνεία της συνωμοσίας και η αναζήτηση αποδιοπομπαίων τράγων αποτελούν πολλαπλά «ικανοποιητική» εξήγηση αφού εξοβελίζουν το κακό και τους «ενόχους» εκτός χριστιανικής κοινότητας και επιτρέπουν την επιβεβαίωση του «καλού και αγαθού» ποιμνίου, το οποίο ανασυγκροτείται και κινητοποιείται γύρω από μια αποστολή εξαγωγισμού.¹⁸ Και τέλος, δίνουν διέξοδο στον φόβο μέσω της δηλώνσης επιθετικών διαθέσεων. Η καταδίκη των Εβραίων όπως και των υπόλοιπων («υπόπτων») δεν αποτελούσε νέο φαινόμενο, αλλά οι αντίστοιχες εκστρατείες πολλαπλασιάζονται και εντάθηκαν με τις επιδημίες, ενώ παράλληλα σε κάθε ευκαιρία καταδιώκονται εξίσου αλύπητα οι «υπόπτου» και ανεπιθύμητοι φτωχοί «ξένοι». Τον Απρίλη του 1348 οι περιπαλόμενοι εργάτες στις πόλεις της Καρκασσόν και της Ναρμπόν στη νότια Γαλλία και τηρηθήσαν πως μετέφεραν την πανώλη ή πως μόνων με δηλητηριώδη σκοπιά τα πηγάδια της πευλογής και θανατώθηκαν. Αργότερα, τον 15ο και τον 16ο αιώνα, η ανάγκη εξαγωγισμού και εύρεσης αποδιοπομπαίων τράγων θα στραφεί προς τις πόρνες και τους ομοφυλόφιλους, ενώ η καταδίωξη των «ξένων» φτωχών, που αποτελούσε πια μια σταθερά της πολιτικής των πόλεων, θα συνεχιστεί για πολλούς αιώνες.¹⁹ Θα επανέλθουμε αργότερα σε αυτό το κρίσιμο θέμα, αλλά προσώρας ας επιστρέψουμε στην πανώλη.

Οι άνθρωποι του Μεσαίωνα, εκτός από τον μολυσμένο αέρα, νόμιζαν πως η πανώλη μεταδίδεται με το βλέμμα. Ακόμα, πίστευαν πως η δεκτικότητα στην αθένεια σχετίζεται με τον τόπο γέννησης ή κατοικίας και πως, αν μια κοινότητα ή μια χώρα προσβληθεί από την πανώλη, όλοι οι συντοπίτες και οι υπήκοοι του μολυσμένου τόπου, όπου και να βρίσκονται, νοσούν αυτόματα αναμεταδίδοντας με τη σειρά τους επιδημία.²⁰

¹⁷ Biraben 1971, σ. 810.

¹⁸ Girard 1982.

¹⁹ Mollat 1978, σ. 240· Duby & Le Goff 1980, σ. 540–541· Naphy & Spicer 2003, σ. 52–63.
²⁰ Biraben 1971, σ. 811.

Κοινωνικές διακρίσεις της πανώλης

Τυπικά η πανώλη προσβάλλει αδιακρίτως όλα τα κοινωνικά στρώματα αλλά, όπως έχουν αποδείξει συγγρονες ιστορικές και επιδημιολογικές μελέτες, το θανατικό κάνει σαφέστερες τάξεις διακρίσεις, προτιμά τις πτωχότερες και ηθικότερες πόλεις και ξεσπά συνήθως στις λιγότες συνοικίες, όπου βέβαια οι συνθήκες διαβίωσης, διατροφής και υγιεινής είναι αθλιότερες. Οι αρουραίοι τρυπώνουν ευκολότερα στα μικρά και φτωχικά σπίτια και οι κάτοικοι τους βρίσκονται σε αμεσότερη επαφή με τα τρακτικά, ενώ τα σπίτια των πλουσίων, αδιασέστατα και ευρύχωρα, δεν αφήνουν παρά ελάχιστες πιθανότητες συγγρωτισμού με τους φορείς της νόσου. Εξάλλου, η αρχή της επιδημίας είναι πιο θανατηφόρα, και όταν η πανώλη φτάσει στις εύπορες συνοικίες είναι ηπιότερης μορφής.²¹ Ακόμα, οι περισσότεροι φτωχοί είναι υποστησμένοι και εξασθενημένοι προτού εμφανιστεί η μέστια. Η ιδιαιτέρως εξεζητημένη διατροφή (με υψηλής ποιότητας ψωμί, λευκά κρέατα, αγνά γιαλάκτος κ.ά.) που συστήνει, λόγω ψωμί, λευκά κρέατα, αγνά γιαλάκτος ή άλλως απρόσστη για την πλειονότητα του πληθυσμού, η οποία, όταν δεν λημοκτονούσε, υπέφερε από αβιταμίνωση και βρεφόταν κυρίως με φτηνά αιτηρά και όστρια.²²

Επιτηλέον, με το που εκδηλώνεται η πανώλη, για να αποφύγουν τον μολυσμένο αέρα της πόλης, οι φριστοκράτες αποσύρονται στα κάστρα τους και οι πλούσιοι αστοί στις εξοχικές τους κατοικίες, κι έτσι τα περισσότερα θύματα της επιδημίας προέρχονται πάντα από τις αθνεστέρες κοινωνικά ομάδες. Στην Αγγλία έχει υπολογιστεί πως τα ευπορότερα στρώματα της υψηλής, μεσαίας ή κατώτερης φριστοκρατίας και των ιπποτών προσβλήθηκαν κατά 27% από την πανώλη, ο ευκατάστατος ενοριακός κλήρος κατά 42% με 45%, ενώ οι χωρικοί αποδεκατίστηκαν σε ποσοστά που ενίοτε άγγιζαν το 70%.²³

Ορισμένα επαγγέλματα πλήττονται ιδιαίτερα, όπως οι χαμάηδες των λιμανιών που ξεφόρτωναν τα πανουλαισμένα πλοία ή οι φτωχοί μεροκαματιάηδες τους οποίους αργότερα θα προσλάβουν οι δημοτικές αρχές για τη μακάβρια εργασία αποκομιδής και ενταφιασμού των αναρτίθμητων ανώνυμων πτωμάτων. Είναι γεγονός ότι κάποια επαγγέλματα των πιο

²¹ Biraben 1974, σ. 506· Audoin-Rouzeau 2007, σ. 416.

²² Mollat 1978, σ. 236–237.

²³ Biraben 1971, σ. 811· Dyer 2002, σ. 271–272.

διακεκριμένων τάξεων προσβάλλονται περισσότερο από άλλα: είναι όσα έχουνται σε άμεση επαφή με το θανατικό, είτε για να φροντίσουν τους ασθενείς είτε για να καταγράψουν τις στεγνές τους επιθυμίες είτε, τέλος, για να τους συνοδεύουν μέχρι την τελευταία τους κατοικία. Συνεπώς ιατροί, χειρουργοί, εξομολογητές, φαρμακοποιοί, συμβολαιογράφοι, αδελφοί Πιαιρούρες, νεκροθάφτες επλήγησαν ιδιαίτερα, ενώ οι ευσημειότερες αδελφές-νοσοκόμες του *Hôtel-Dieu* στο Παρίσι, στην Ανζέ ή στο Ουέστμινστερ απασχολήθηκαν. Παρομοίως, επλήγησαν μυλωνάδες, χαράτσηδες, υφαντουργοί, νιστηκαν. Παρομοίως, τυπογράφοι, το επαγγελματικό αντικείμενο των υφασματούποροι, ράφτες, τυπογράφοι, το επαγγελματικό αντικείμενο των οποίων προσεγγίζει τα τραχικά, ενώ για τον αντίθετο λόγο γλιτώνουν κάποια επαγγέλματα, όπως οιδερβάδες, χαλακουργοί, βαρελάδες.²⁴ Μια σχετικά πρόσφατη ιστορική έρευνα, συσχετίζοντας τις ημερομηνίες εμφάνισης κά πρόσωπου με την άφιξη συγκεκριμένων εμπόρων σε διάφορες πόλεις, υποστηρίζει πως οι διακεκριτές δευτέρας, γουναρικών, καπέλων, υποδημάτων, υπασμάτων ή μεταχειρισμένων ενδυμάτων υπήρξαν οι κύριοι μεταδότες της νόσου τον Μεσαίωνα. Οι ψύλλοι φώλιαζαν στους μπόγους των εμπροσμάτων και έτσι οι ανυποψίαστοι μετακινούμενοι έμποροι μαζί με την πραγματικότητα τους μετέφεραν σε μεγάλες ή μικρότερες αποστάσεις τους μολυσμένους ψύλλους, διασπείροντας άθελά τους τη νόσο.²⁵

Τα φυλαχτά στα οποία οι άνθρωποι του Μεσαίωνα απέδιδαν προστάτευτικές ιδιότητες είναι επίσης ταξικά προσδιορισμένα: οι φτωχότεροι σχεδιάζουν έναν απλό σταυρό στο στήρι τους ή ράβουν εικόνες αγίων στα ρούχα τους, ενώ πλουσιότεροι αστοί και αριστοκράτες, εκτός από σταυρούς και εικόνες αγίων, αγοράζουν πολύτιμα φυλαχτά από χειροποίητα, ρουμπίνι, ζαφείρι ή διαμάντι. Πολλά πανάκριβα και σπάνια αρωματικά είχαν τη φήμη πως διώχνουν τη μάστιγα, ενώ ο απλός λαός πειροριζόταν στο σκόρδο και σε συνθιμαμένα βότανα. Τέλος, ένας αποτελεσματικός και σχετικά προσιτός τρόπος προστασίας ήταν να φυλάει κανείς στο υπνοδωμάτιό του έναν τράγο, διότι η δυσσομία του ζώου όντως έδιωχνε τους ψύλλους.²⁶

Η χώρα και σταθρότητα μέθοδος αντιμετώπισης της ασθένειας τον Μεσαίωνα αποτυπώνεται λακωνικά, με τρία λατινικά επιρρήματα: *cito, longe, tarde*, δηλαδή «φύγε γρήγορα, πρήναι μακριά και άργησε να επιστρέψει».

²⁴ Lallemand 1906, τ. Γ', σ. 32. Biraben 1971, σ. 811-812.

²⁵ Audoin-Rouzeau 2007, σ. 325-331, 414-415.

²⁶ Biraben 1974, σ. 509-510.

Και πράγματι, με την πρώτη εκδήλωση της ασθένειας σε μια πόλη, όσοι κάτοικοι μπορούσαν έσπευδαν να εγκαταλείψουν την περιοχή.

Η φυγή και η απομάκρυνση από την εστία της μόλυνσης υπήρξαν και τα αποτελεσματικότερα μέτρα πρόληψης. Η απομόνωση στην απαιουακουαμένη ύπαιθρο ως προφυλακτικό μέτρο περιγράφεται άδλωστε στις πρώτες σελίδες του *Δεκαήμερου* του Ιωάννη Βοκκάκιου, όπου πλούσιοι νεαροί Φλωρεντινοί καταφεύγουν στην εξοχική τους κατοικία όταν ξεσπά η επιδημία, και περιμένοντας να περάσει το κακό εντυφούν στα πάθη του έρωτα. Παρομοίως, μέσω παντελούς απομόνωσης, ο φημισμένος χειρουργός και ιατρός στο ποντιφικό παλάτι της Αβινιόν Guy de Chauliac θα καταφέρει να προστατέψει τους πάτες της Αβινιόν.²⁷

Σταδιακά, όπως θα δούμε, η επιδημία από ιδιαιδική υπόθεση θα γίνει θέμα δημοσίου συμφέροντος και οι αρχές των πόλεων θα ακολουθήσουν πολεμικές απομόνωσης των προσβεβλημένων από την επιδημία ανθρώπων. Όμως, εντός των αστικών τειχών, μόνο οι πλούσιοι μπορούν να εξασφαλίσουν καλύτερες φροντίδες και περιθαλάψη για τους ασθενείς τους, ενώ οι πολυάριθμοι άρρωστοι φτωχοί εγκαταλείπονται στη μοίρα τους και πεθαίνουν άδλωτε από την επιδημία και άδλωστε από αιτία. Ακόμα, η πανώλη για τον μικρό αγρότη, τον μεροκαματιάχη, τον χειρωνακτα της πόλης, ακριβώς όπως και ο πόλεμος ή η σιτοδεία, αυξάνει τις πιθανότερες καταστροφής τους και οριστικής απώλειας των βιοποριστικών τους μέσων. Πάντως, σε κάθε επιδημία, σε κάθε σιτοδεία και σε κάθε πολεμική εκστρατεία ο αριθμός των ζητιάνων αυξάνεται.²⁸

Για εύπορους αστούς και αριστοκράτες οι επιδημίες είναι τηρήτη πλούτισμού, καθώς οι επιζήσαντες κληρονομούν τους μακαρίτες, ενώ για τα ενδεέστερα κοινωνικά στρώματα η συνηθέστερη κληρονομιά είναι μερικά πολυκαιρισμένα ρούχα, ένα κρεβάτι, μια κασίδα, λίγα σεντόνια. Επυπλέον, από τον 15ο αιώνα θα επικρατήσει η άποψη πως ο μολυσμένος με πανώλη ασέρας περιορίζεται στο περιβάλλον του ασθενή και σε όσα αντικείμενα έχει

²⁷ O Guy de Chauliac θεωρείται σπουδαίος ιατρός της εποχής. Έγραψε το 1363 μια πραγματεία με τίτλο *Chirurgia magna*, που περιέχει μια εκληκτική περιγραφή της πανώλης. Εμπρόθεν, αντιτίθεται σε όσες απόψεις απέδιδαν την επιδημία σε ακαθόβουλο ανθρόπου, όπως σε Εβραίου ή φτωχού, και ευρύτερα στο σύνολο των δεισδιαιμονιών της εποχής του. Ακόμα, διαχώρισε τις «μακρινές» αιτίες (θεϊκές, αστρολογικές κ.λπ.) πάνω στις οποίες η ιατρική δεν έχει καμία επιδραση, και επικεντρώθηκε στα άμεσα και συγκεκριμένα αίτια της επιδημίας. Βλ. ενδεικτικά Boudet 1997, σ. 327-329.

²⁸ Biraben 1974, σ. 511, 516.

αγγίξει, έγγραφα, βιβλία, μπιμπιλιό, ρούχα, τα οποία διατηρούν τον νοσηρό-νο ασέβη εργαλειασμένο στο εσωτερικό τους, στα νήματα ή στις σελίδες τους. Συνεπώς οι κανονισμοί για την πανώλη επέβαλαν την καταστροφή των ενδυμάτων και των επίπλων που ανήκαν σε πανουκλιασμένους, καθώς πίστευαν πως μπορούσαν να μεταδώσουν τη νόσο. Έτσι, οι φτωχότεροι χάνουν τα λιγοστά τους υπάρχοντα, τα καταστήματα των fripiers κλείνουν και το εμπόριο των μεταχειρισμένων ειδών θα απαγορευτεί.²⁹

Η Μαύρη Πανώλη —όπως σημειώθηκε επανειλημμένα— δεν θεωρείται από τους Ευρωπαίους ιστορικούς η αιτία της κρίσης στα τέλη του Μεσαίωνα. Και αυτό επειδή, παρά τις τεράστιες καταστροφές που προκάλεσε η άρνη εκδήλωση της επιδημίας και παρά τις τακτικές της επανεμφανίσεις, τα περισσότερα δομικά χαρακτηριστικά του ύστερου Μεσαίωνα είχαν ήδη διαμορφωθεί πριν από την έναυση της νόσου. Η επιδημία ήρθε να επιβαρύνει μια κοινωνία που εμπόδιζε ήδη σοβαρές δυσλειτουργίες, όπως τα αδιέξοδα και η σταδιακή αποδιάρθρωση του χωροδομητικού συστήματος, η ενίσχυση των κεντρικών κοινωνικά και οικονομικά απ-ενσωματωμένων.³⁰ Η πανώλη, που για μερικούς ιστορικούς σηματοδοτεί ένα σημείο καιμής (turning point) της ευρωπαϊκής ιστορίας, θεωρείται πρωτίστως ο επιταχυντής των διαδικασιών μετάλλαξης του μεσαιωνικού κόσμου.³¹ Η μάστιγα αποτέλεσε ωστόσο βασική τομή που θα σημάδευε τη δημιουργασία, την οικονομία, την κοινωνία της Ευρώπης και εν γένει τον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Η ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΩΛΗ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Δημογραφία

Στην Ευρώπη οι επιπτώσεις της Μαύρης Πανώλης από δημογραφική σκοπιά υπήρξαν ολέθριες, αφού κατά περιοχές αφανίστηκε το 30% με 60% του ευρωπαϊκού πληθυσμού, με αποτέλεσμα να ερημώσουν χώρα και να καταστραφούν πόλεις.¹ Πιο συγκεκριμένα στοιχεία γι' αυτές τις προ-στατιστικές κοινωνίες διαθέτουμε χάρη σε επιμέρους μελέτες βασισμένες σε φορολογικά καρτάστια και καταγραφές πληθυσμού. Η περσιχί της Νορμανδίας, λόγω χάρη, γνώρισε μια μείωση πληθυσμού της τάξης του 30% αρχικά, που έφτασε τουλάχιστον το 50% μέχρι τα τέλη του 14ου αιώνα. Στην Ιταλία, στην περσιχί της Τοσκάνης, το Πόρτο έχασε το 45% του πληθυσμού του, η Σιένα και η Φλωρεντία είδαν τον πληθυσμό τους να μειώνεται κατά 50%, η Πιστόια και η Σαν Τζιμινιάνο κατά 60%. Στο Ορβιέτο της Ουμβρίας αφανίστηκε περίπου ο μισός πληθυσμός. Με βάση συστηματικότερα αρχεία υπολογίστηκε πως πάνω από το 60% του αργλικού πληθυσμού εξολοθρεύτηκε μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα από τις διαδοχικές επιδημίες, ενώ σε διάφορα χωριά της Αγγλίας όπως και της Ιταλίας τα ποσοστά άγγιξαν το 70% με 80%.²

Ένα εκτιμάται πως με το πρώτο και μόνο ξέσπασμα της ασθένειας 50 εκατομμύρια άνθρωποι έχασαν τη ζωή τους στην Ευρώπη, σε σύνολο 80 εκατομμυρίων. Μετά την επιδημία της πανώλης, όπως καταγράφουν οι

²⁹ Biraben 1971, σ. 810· Biraben 1974, σ. 517–518· Mollat 1978, σ. 241.

³⁰ Benedictow 2004, σ. 387 κ.ε.

³¹ Βλ. ενδεικτικά το βιβλίο του William M. Bowsky με τίτλο *The Black Death: A Turning Point in History?*, Bowsky 1971.

¹ Renouard 1948, σ. 459–466· Carpentier 1962, σ. 1062–1092. Πιο πρόσφατες μελέτες δίνουν αυξημένο ποσοστό θανάτων. Ο Samuel Cohn εκτιμά πως αφανίστηκε το 60% του πληθυσμού και αυτό επιβεβαιώνεται από τον Ole Benedictow· βλ. Cohn 2002· Benedictow 2004, σ. 380–384.

² Benedictow 2004, σ. 245 κ.ε.

Χρονολογράφοι της εποχής αλλά και οι σύγχρονοι ιστορικοί, ακολουθήσε μια «φρενίττα» γάμων και μια έξαρση γεννήσεων (baby boom), φαινόμενα συνηθισμένα έπειτα από καταστροφές. Αλλά τα επόμενα χίλιατα της νόσου, επιβαρυνμένα με ποιητικές μεταδοτικές ασθένειες, σιτοδείες και άλλα δεινά, θα ανακόψουν τις προστάθσεις δημογραφικής ανάκαμψης.³ Η Τσοκάνη, λόγω χάρις, που πριν από την πανώλη αριθμούσε 2 εκατομμύρια κατοίκους, μόνο τον 19ο αιώνα θα καταφέρει να ξαναβρεί τέτοια πληθυσμιακή πυκνότητα. Στην Αγγλία υπολογίζεται πως, παρά την αύξηση της γεννητικότητας έπειτα από κάθε επιδημία, ο πληθυσμός θα αγγίξει ξανά τα προ της Μεγάλης Πανώλης επίπεδα μόνο τις παραμονές της Βιομηχανικής Επανάστασης.⁴ Οι δημογραφικές επιπτώσεις της ασθένειας υπήρξαν, σε συνδυασμό πάντα με άλλους παράγοντες, μακράς διάρκειας.

Οικονομία

Όπως τονίτηκε επανειλημμένα, τα αίτια της κρίσης στα τέλη του Μεσαίωνα δεν αποδίδονται πλέον στη Μεγάλη Πανώλη. Και είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο πως οι δομικές αναδιατάξεις εκδηλώθηκαν κυρίως με τη στροβίλα του 1315-1317, η οποία εγκαίνιασε μια μακρά περίοδο ύφεσης που διήρξε σε δύο αιώνες. Η ύφεση χαρακτηρίζεται από τη μείωση του πληθυσμού, την εγκατάλειψη καλλιεργούμενων γαιών και χωριών, τη συρρίκνωση των καλλιεργούμενων εδαφών. Κάποιοι ιστορικοί εκτιμούν ακόμα πως τότε ξεκινούν μια μακρόχρονη τάση συνεχούς μείωσης των τιμών των σιτηρών και μια συνακόλουθη τάση μείωσης της γαιοπροσόδου, τάσεις που θα επηρεάσουν το σύνολο της οικονομίας.⁵ Σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο η εξέλιξη της χωροδοστοτικής οικονομίας εμφανίζει μεγάλη ποικιλία ανά περιχές, επιφέροντας και τις ανάλογες κοινωνικές επιπτώσεις για τους αδύναμους.

³ Σχετικά πρόσφατες μελέτες έχουν προτείνει αυτά τα στοιχεία και αυτές τις ερμηνείες: βλ. Benedictow 2004, σ. 245 κ.ε., 380-384· Byrne 2006, σ. 183-184· Benedictow 2011, σ. 268 κ.ε.

⁴ Baschet 2006, σ. 125.

⁵ Δυστηματικά στοιχεία για την εξέλιξη στις τιμές των σιτηρών υπάχουν κυρίως για την Αγγλία, όπου εκτιμάται πως μεταξύ 1320 και 1460 διαγράφεται πρωτοική τάση. Βλ. ενδεικτικά Feller 2013, σ. 246 κ.ε. Βέβαια, ο Georges Duby παρατηρούσε πως η αγορά σιτηρών δεν ήταν ενιαία και οι τιμές ποικίλουν 1 προς 2 από το ένα χωριό στο άλλο. Ακόμα, οι συνθήκες συναλλαγής ήταν πολύ διαφορετικές στις αγορές των μεγάλων πόλεων και στις αποθές των καλλιεργητών. Αυτό σχετικοποιεί πάρα πολύ την αξία των σιτηρών και τις όποιες τάσεις τους. Βλ. Duby 1977, τ. Β', σ. 189.

Πέραν των ευρύτερων υφιστάτων τάσεων ο Μαύρος Θάνατος είχε σειρά άμεσων βραχυπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων επιπτώσεων. Στη διάρκεια της επιδημίας, λόγω χάρις, οι πόντες παίρνουν χροστική όψη και οι αστικές αρχές ή η βασιλική εξουσία καθύνταν να παρέμβουν. Στον αγροτικό χώρο, μεσοπρόθεσμα η ραγδαία μείωση του πληθυσμού ελευθέρωσε γαίες που στραφθηκαν προς την κτηνοτροφία ή προς νέες καλλιέργειες. Οι διαφορετικές συνθήκες αλλάζουν και υπέρχει αυξανόμενη ζήτηση γάλακτος, ποικιλίας σιτηρών, κρασιού, μπύρας, λαχανικών και φρούτων. Ένωότερα, το βιοτικό επίπεδο μοιάζει να βελτιώνεται σε πόντες και ύπαιθρο και ο πληθυσμός να γίνεται ανθεκτικότερος στις ασθένειες.⁶ Υπάρχουν ωστόσο και λιγότερο αισιόδοξες ενδείξεις.

Η συντριπτική πλειονότητα του μεσαιωνικού πληθυσμού παραμένει αγροτική. Όμως η αφθονία διαθέσιμης γης μετά τη χαλάρωση της πανώλης δεν συνδύαστηκε παντού με μια νέα κοινωνική αναδιανομή, που να καταλήγει στην αύξηση των κλήρων των αγροτών. Κατά περιοχές, χωροδοστοτές, ευκατάστατοι χωρικοί ή αστοί συνεχίζουν να ελέγχουν την αγροτική οικονομία. Οι πλούσιοι κάτοικοι των πόλεων της Τσοκάνης και της Λομβαρδίας επέξτειναν έτι περαιτέρω την κυριαρχία τους σε εκτεταμένες αγροτικές περιοχές, και ορισμένες πόντες της Γερμανίας, της Ελβετίας και των Κάτω Χωρών ακολουθήσαν το παράδειγμά τους.⁷ Στην Αγγλία χωροδοστοτικά δικαστήρια και άλλοι βεσμιοί καταναγκασμού καταφέρουν να επιβληθούν στους αγρότες. Όπως έδειξαν, λόγω χάρις, οι αναλύσεις του Christopher Dyer για τις κοιμητείες του Σάφοκ και του Έσσεξ, η πανώλη, που έφτασε στην Αγγλία το 1349, αφάνισε μεν τον μισό πληθυσμό αυτών των περιοχών, αλλά το μέγεθος των αγροτικών κλήρων παρέμεινε μικρό διότι μόνον όσοι είχαν κάποιο κληρονομικό δικαίωμα ή αποταμιεύσεις μπορούσαν να αποκτήσουν πρόσθετη γη. Ακόμα και οι αναξιοποίητες γαίες δεν αλλάζουν χέρια. Το χριστιανότρο για τους αγρότες προβλήμα, δηλαδή η αναντιστοιχία γης και εργατικής δύναμης, καθύνεται από τους άρχοντες, και μόνο οι ευκατάστατοι αγρότες μπορούν να επωφεληθούν από τα χωράφια που εκκένωσαν οι επιδημίες. Η τέρτατα θνησιμότητα που προκάλεσε η πανώλη δεν οδήγησε σε σημαντική

⁶ Για την Αγγλία βλ. Dyer 1998β, σ. 67 κ.ε. Αξίζει να σημειωθεί πως οι βελτιώσεις υπήρξαν διαφορετικές ανάλογα με τις περιοχές. Κάποιοι ιστορικοί υποστηρίζουν πως η βελτίωση του βιοτικού επιπέδου υπήρξε βραχύβια, ειδικά στις μεγάλες πόντες, όπως η Φλωρεντία, και κράτησε μόνο στη διάρκεια των ετών 1350-1370· βλ. ενδεικτικά Beck, Bernardi & Feller 2014β, σ. 86.

⁷ Στα ελληνικά, Nicholas 1999, σ. 580.

αναδιανομή της προς όφελος των αγροτών.⁸ Σύμφωνα με τον Rodney Hilton, παρά τις διαδοχικές εκατόμβες και την άφθονη διαθέσιμη γη, διατηρείται η βασική διαίρεση της αγροτικής κοινωνίας σε ευκατάστατους αγρότες που κατείχαν επαρκή γη και άροτρα και σε όσους μικροκλήρουχους έπρεπε να συμπληρώσουν το εισόδημά τους με πρόσθετα μεροκάματα.⁹ Συνεπώς μεγάλο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, παρότι διαθέτει κάποιον κλήρο, συνεχίζει να εξαρτάται από την αναζήτηση συμπληρωματικής εργασίας. Και αυτό το χριστιανικό δεδομένο, δομικής φύσεως, αφορά το σύνολο της Ευρώπης. Ωστόσο, μετά την πανώλη και δίχως να έχουν μεταβληθεί οι βασικές δομές οργάνωσης της μεσαιωνικής κοινωνίας, οι ευκαιρίες απόκτησης πρόσθετου εισοδήματος για τους αγρότες έχουν αυξηθεί. Ειδικότερα η υφαντουργία, «βασική κλητήρια δύναμη της οικονομίας μέχρι τη Βιομηχανική Επανάσταση», γνωρίζει άθληση στη δυτική Ευρώπη και οι ποιικιλίες υφανμάτων αυξάνονται.¹⁰ Στα τέλη του Μεσαίωνα «ο πολετισμός της ποίησης, δηλαδή της εριουργίας, της κατασκευής μάλλινων υφανμάτων ένδυσης και επίπλωσης, αφορά πλέον εκτεταμένες περιοχές, διαχέεται σε αστικά κέντρα και σε χωριά. Οι πόλεις της Ίπρ ή της Φλωρεντίας συνεχίζουν την παραγωγή των παραδοσιακών εκλεκτών τους υφανμάτων, αλλά τα ελαφρότερα και φτηνότερα υφάσματα παράγονται πλέον σε μικρές πόλεις και σε αγροτικά κέντρα στη βόρεια Ιταλία, τις ανατολικές Κάτω Χώρες και τη νότια Γερμανία, το Λαγκεντόκ, την Καταλωνία, τη Νορμανδία.¹¹ Στην Αγγλία, παρμποίως, η υφαντουργική παραγωγή εντοπίζεται σε κοινοτόλεις και στην ύπαιθρο, όπως στις κομητείες του Έσσεξ, του Σάφοκ, του Ουίλνσερ και του Σόμερσετ. Η κατασκευή μεταξωτών και λιγών υφανμάτων διαδίδεται επίσης προς τον Βορρά.

Ευρύτερα, σε όλη την Ευρώπη αναπαράγεται το ίδιο κοινωνικό μοτίβο που είχε εντοπιστεί πριν από την έλευση της μαστιγας. Παράλληλα με την καλλιέργεια του κλήρου τους, οι αγρότες μπορούν —ανάλογα με την περιοχή— να εργαστούν συμπληρωματικά στους αμπελώνες, στην αναπτυσσόμενη οικοτεχνία της υπαίθρου, σε ορυχεία, σε οικοδομικά έργα, ή απλώς να οδύσουν προς τις πόλεις. Ως προς το τελευταίο είναι δάλωστε ενδεικτικό

⁸ Hilton 1974, σ. 207–219· Feller 2013, σ. 254.

⁹ Hilton 2003, σ. 33.

¹⁰ Βλ. μεταξύ άλλων το βιβλίο του Jean-Louis Roch για την εριουργία της Νορμανδίας, Roch 2013.

¹¹ Hilton 2003, σ. 36· Roch 2013, σ. 11–20· στα ελληνικά, Nicholas 1999, σ. 581.

πως, παρά τις αφαιμάξεις των επιδημιών, το 1500 τα ποσοστά του αστικού πληθυσμού ήταν αναλογικά υψηλότερα σε σχέση με το 1300, καθώς οι αγρότες εξαιτίας των πολέμων και των επιδημιών κατευθύνονται προς τις πόλεις και τις κωμοπόλεις, όπου είτε απασχολούνται ευκαιριακά είτε καταφέρνουν να εγκατασταθούν.¹² Είναι επίσης ενδεικτικό πως όσες πόλεις ήταν ειδικευμένες σε μάλλινα υφαντουργικά προϊόντα, όπως το Κόλτσσεστερ και το Κοβεντρ, ξεπέρασαν σύντομα τις επιπτώσεις της πανώλης και ο πληθυσμός τους αυξήθηκε. Μεγαλύτερες πόλεις όπως το Μπρίστολ, το Νόριτς, το Σαπάλι στα τέλη του 14ου αιώνα.¹³ Σε αρκετές περιπτώσεις τα μάλλινα υφάσματα γίνονται πλέον εξαγωγίμο προϊόν, εργασιάζοντας μια αξιοσημείωτη αστική ανάπτυξη.

Για πολλούς ιστορικούς, η σημαντικότερη ίσως οικονομική επίπτωση της πανώλης υπήρξε το ότι, εξαιτίας της σπανιότητας ανθρώπων και εργατικών χεριών, οι χωρικοί, οι ειδικευμένοι και οι ανειδίκευτοι εργάτες είχαν πλέον πολλαπλάσιες ευκαιρίες απασχόλησης και, κατά συνέπεια, καλύτερες δυνατότητες διαπραγματεύσεως των αμοιβών τους. Το θέμα της εργασίας, της αμοιβής της και της σημασίας της καθίσταται πρωταρχικής σπουδαιότητας στα τέλη του Μεσαίωνα και θα το εξετάσουμε εκτενέστατα στη συνέχεια. Όλοι οι ιστορικοί πάντως συμφωνούν πως η πανώλη και οι τακτικές της επανεμφάνισης ενέτειναν τα φαινόμενα κρίσης που είχαν ξεκινήσει γύρω στο 1300.

Παράλληλα, το πολιτικό τοπίο μεταβάλλεται επίσης κατά τους τελευταίους αιώνες του Μεσαίωνα.

Πολιτική

Αναφερθήκαμε ήδη στη σταδιακή ανάδυση κεντρικών (ακρατών) που λαμβάνει τη μορφή της βασιλείας, της πρόσθετης φορολόγησης και των νέων αναβαθμισμένων μορφών πολέμου.

Η Εκκλησία με τις οικονομικές της στοχευμένες εισφορές σε χρήση, Έχει αποκτήσει σοβαρότατους αντιπάλους με τους οποίους άλλοτε συγγράφεται και άλλοτε συμμαχεί. Η παπσύνη της Ρώμης πάντως χρειάζεται την προστασία των βασιλιάδων της Γαλλίας και μετακινεί στην Αβινιόν για 70

¹² Στα ελληνικά, Nicholas 1999, σ. 577.

¹³ Dyer 2002, σ. 296.

χρόνια, ενώ την εποχή του μεγάλου Δυτικού Σχίσματος (1378–1418) τρεις

πάπες θα αντιμάχονταν για να επιβάλουν την κυριαρχία τους.

Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία κλονίζεται επίσης και αποδυναμώνεται. Στη Γερμανία, τη Φλάνδρα και την Ιταλία οι πόλεις ή οι άρχοντες, μερικοί και μικροί, θα ασκήσουν πλέον εξουσίες κρατικές στο πλαίσιο ενός κατ'εξ-ματισμένου ουσιαστικά χώρου, ενώ η συγκεντρωτική μοναρχία στη Γαλλία, την Αγγλία και την Ισπανία ενισχύεται.¹⁴

Εκτός από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νέων πολιτικών μορφωμάτων, σηματοδοτείται ποικιλοτρόπως το τέλος μιας αντίληψης του κόσμου, του χώρου και του χρόνου, όπου ο πάπας, όπως είδαμε, είχε την πρώτη θέση και η Χριστιανοσύνη ήταν η θεμελιώδη θρησκευτική και πολιτική δομή.¹⁵ Σχηματικά, οι νέες ανερχόμενες εξουσίες παίρνουν τη μορφή των ισχυρών βασιλείων και των αστικών κοινοτήτων —όλα προοίμια κράτους—, ενώ η πολιτική δύναμη της Εκκλησίας συρρικνώνεται.

Όπως είναι επόμενο σε ένα πλαίσιο γενικευμένης ύφεσης και πολιτικών αναδιατάξεων, οι συνεχόμενες επιδημίες επέδρασαν ποικιλοτρόπως σε όλα τα πεδία, από τη δημογραφία, την οικονομία και την πολιτική μέχρι την έμφραση της θρησκευτικότητας, τις νοσοτροπίες και τις συμπεριφορές. Ας συνηθίσουμε με τις τελευταίες:

Η επιδημία της πανώλης και η επίδρασή της σε νοσοτροπίες και συμπεριφορές

Η βουβωνική πανώλη υπήρξε η πιο διαδεδομένη εκδοχή της ασθένειας. Καρρατηρίζεται από την εμφάνιση μεγάλων γαγγλίων στη βουβωνική χώρα ή στη μασχάλη, γαγγλίων γεμάτων με μαύρο αίμα, από όπου προήλθε πιθανώς και το όνομα «Μαύρη Πανώλη». Η μετάδοση της επιδημίας γίνεται αστραπιαία, και έπειτα από μια σύντομη επώαση όσοι είχαν προσβληθεί πεθαίνουν εντός 24 ή 36 ωρών. Οι ασθενείς παρουσιάζαν έντονες νευρικές διαταραχές και η πλήρης αδυναμία αντιμετωπίσιμης της νόσου συνέτεινε στο να είχε πάντως ως αποτέλεσμα να αφανιστούν πρωτίστως όσοι ζούσαν ομαδικά, συλλογικά, και έτσι ολόκληρες οικογένειες, σόγια, κοινότητες μοναχών,

ΜΕΡΟΣ Γ' - 2. Η ΕΠΙΡΡΗΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΩΛΗ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΣΜΩΜΕΝΑ 339

ενορίες ξεκληρίστηκαν. Η Μαύρη Πανώλη κατέστρεψε ή ροκάνιζε τη βάση της κοινωνικής δομής.

Η αρχική εμφάνιση της μάστιγας το 1348 συνταράσσει τους ανθρώπους του Μεσαίωνα, οι οποίοι, άφωνοι, αρχώς επιχειρούν να σωθούν. Η όψη των ασθενών, τα οδυνηρά τους συμπτώματα, η ταχύτητα της κατάληξης προκαλούν φρίκη. Καθώς η θνησιμότητα έχει αυξηθεί εκρηκτικά, παντού στην Ευρώπη οι προύπαρχοις χάνουν ενταφιασμό δεν επαρκούν, χρειάζονται να επεκταθούν, ενώ πολυάριθμοι χάνουν τα νέα νεκροταφεία και χρησιμοποιούνται πλέον κατά κόρον οι κοινοί τάφοι. «Πράγμα αναμείνοντες τον θάνατο ανάμεσα σε νεκρούς», σημειώνει στο ημερολόγιό του, σε πλήρη απόγνωση, ο Ιρλανδός Φραγκισκανός John Cljn.¹⁷

Με την πανώλη η φυσική τάξη του κόσμου, η λογική ακολουθία των σταδίων της ζωής, έχει διαταραχθεί καθώς ο θάνατος έρχεται αναπάντεχα και βρίζει σε λίγες ώρες, καθώς δεν απειλεί μόνο ηλικιωμένους ή ασθενείς, καθώς τα παιδιά πεθαίνουν πριν από τους γονείς τους. Ακόμα, η κανονική ανθρώπινη συμπεριφορά μεταβλήθηκε στη διάρκεια της επιδημίας και αυτό περιγράφεται εμφατικά σε κείμενα λογίων και χρονογράφων της εποχής. «Σε μικρές και μεγάλες πόλεις λιγύψυχοι ιερείς άφηναν το πόλυνο και τα ενοριακά καθήκοντά τους σε πιο θαρραλέους μοναχούς. Σύντομα σε πολλά μέρη από τους 20 κατοίκους μόνο 2 έμεναν εν ζωή, αναφέρει ένα χρονοκό που αποδίδεται στον Καρμηλίτη μοναχό ενός παρισινού μοναστηριού, τον Jean de Venette.¹⁸ Περιγράφοντας την επιδημία στη Μεσσηνη της Σικελίας, ο Φραγκισκανός Μιχαήλ από την επισκοπή Piazza Armenia της σημερινής Καλιτανισέττα διατείνεται πως με το Μεγάλο Θανατικό οι ιερείς εγκατέλειψαν τους πιστούς και πώς μόνο οι αδελφοί Έπαίτες τολμούσαν να εξομολογήσουν τους ασθενείς. Έτσι, τα εν λόγω τάγματα αποδεκατίστηκαν, τα άψηχα σώματα έμειναν στα στίπια και ουδείς τα πηλοσιάζε.¹⁹ Βορείότερα, στη Σιένα, ο χρονογράφος Agnolo di Tura del Grasso σημειώνει πως «ο πατέρας εργαταλείπει το παιδί του, η γυναίκα τον άντρα και ο αδελφός τον αδελφό, διότι η ασθένεια έμοιαζε να απορρέει από την ανάσα και το βλέμμα. Και έτσι πέθαιναν. Δεν βρισκόταν κανείς για να θάψει τους νεκρούς [...]. Συγγενείς κουβαλούσαν όπως όπως τον νεκρό τους και τον άφηναν σε κάποιο χαντάκι, δι-

¹⁷ Αναφέρεται στο Renouard 1948, σ. 460.

¹⁸ *The Chronicle of Jean de Venette*, μτφρ. Jean Birdsall, επιμ. Richard A. Newhall, Νέα Υόρκη 1953, σ. 48–51.

¹⁹ Αναφέρεται μεταξύ άλλων στο Monford 2017, σ. 163.

¹⁴ Guenée 1971, σ. 77 κ.ε., 93 κ.ε., 113 κ.ε.

¹⁵ Chiffolleau 1988, σ. 45 κ.ε.

¹⁶ Le Goff 2003α, σ. 212.

Χωρίς ιερέα και δίχως Θεία Λειτουργία». ²⁰ Ο Guy de Chauliac, ο διάσημος ιατρός στο παντοφικό παλάτι της Αβινιόν, γράφει: «Οι άνθρωποι πέθαιναν δίχως υπηρετές, και θάβονταν δίχως ιερείς. Ο πατέρας δεν επισκεπτόταν τον γιος υπηρετές, και θάβονταν δίχως ιερείς. Η ελεημοσύνη είχε [άρρωστο ή ετοιμοθάνατο] γιο του, ούτε ο γιος τον πατέρα. Η ελεημοσύνη είχε πεθάνει, και η ελπίδα επίσημη». ²¹ «Το ακατονώμαστο έχει συμβεί, τα παιδιά ξεπεθαίνουν τους γονείς, και οι γονείς τα παιδιά τους, άρρωστα ή νεκρά, εγκαταλείπουν τους γονείς, και οι γονείς τα παιδιά τους, άρρωστα ή νεκρά, εγκαταλείπουν τον ίδιο ο πάπας της Αβινιόν, ο Κλήμης ΣΤ΄. ²² Ένας άλλος αυριββαλιώνι ο ίδιος ο πάπας της Αβινιόν, ο προαναφερμένος μουσουργός Lindonicus τόπτης μάργουα στην ίδια πόλη, ο προαναφερμένος μουσουργός Lindonicus Sanclus de Béningui, εξήγει αναλυτικότερα: «Ουδείς φροντίζει πλέον τον οικείο του, αλλά, αντίθετα, του συμπεριφέρεται όπως σε σκυλί. Του πετάει νερό και τροφή δίπλα στο χεβέτι και εγκαταλείπει το στίτι. Όταν πια αποδημήσει, καταφθάνουν από τα βουνά της Προβηγκίας στιβαροί χωρικοί, ενδεείς, αθλιότατοι, αλλά γεράς κράσης, που αποκαλούνται γανούς. Αυτοί τουλάχιστον θάβουν τους νεκρούς με αντίλαγμα σημαντική αμοιβή. Μήτε συγγενείς μήτε φίλοι θα τους προσέξουν ουδ'όπως μήτε ιερέας θα αφουγκραστεί τις εξομολογήσεις των ετοιμοθάνατων ή θα τους δώσει την τελευταία μετέληψη [...]. Καθημερινά συμβαίνει μάλιστα ένας επιφανής μακαρίτης να οδηγείται στη στερή του καρουία με ελάχιστες λαμπάδες και χωρίς κανέναν ακόλουθο, παρά μονάχα αυτούς τους άθλιους γανούς. Όταν κάποιος αποβιώσει, οι πάντες εξαφανίζονται και επιστρέφουν στα στίτια τους. Ακόμια και αυτοί οι εξαθλιωμένοι γανούς έπειτα από λίγο υπέκυψαν στην επιδημία και την ένδεια. Όλοι σχεδόν οι φτωχοί που συνηθίζαν να εξασφαλίζουν στους παλουσίους τέτοιες επικηθίες τελείως αποδήμησαν». ²³

Όπως γίνεται πάντα έπειτα από μια καταστροφή, όταν απέλθει το θανάτο, οι επιζήσαντες θα επιχειρήσουν να αποκαταστήσουν τον διαρρηγμένο κοινωνικό και οικονομικό ιστό, χρησιμοποιώντας τις υφιστάμενες κοινωνικές δομές και τους υπάρχοντες θεσμούς. Αλλά απέναντι σε αυτόν τον αόρατο και πανίσχυρο εχθρό, που δεν κάνει, καθώς φαίνεται, ταξικές ή ηλικιακές διακρίσεις και συνελώς επιστρέφει, θα παραμείνουν (άρρωστοι και προμοχαρημένοι). ²⁴ Η τακτική αλλά απόβλεπτη επανεμφάνιση της πανώλης

²⁰ Bowsky 1971, σ. 13–14.

²¹ B. Chiffolleau 2011, σ. 208.

²² Chiffolleau 2011, σ. 205–206.

²³ Wellenhuysen 1983, σ. 476.

²⁴ Από χείμαυρο της εποχής που αναφέρει η Elisabeth Carpentier στην τελευταία έκδοση του βιβλίου της για την πανώλη στο Ορβιέτο της Ιταλίας: Carpentier 1993, σ. 13.

προκαλεί ακόμα μεγαλύτερη πρήξη και επηρεάζει τις νοσοπίτες, τις αντιλήψεις, τις πρακτικές, τις συμπεριφορές γύρω από τα θέματα της ζωής και του θανάτου. Ο Μαύρος Θάνατος πρώτα θα εξολοθρεύσει το σώμα των ανθρώπων και ακολουθώς θα μεταλλάξει το πνεύμα τους. ²⁵

Η εμπειρία της πανώλης και οι επαναλαμβανόμενες εμφανίσεις της είχαν ως επακόλουθο νέες θρησκευτικές ενισθητικές, μια διαφορετική αντίληψη του θανάτου και του επέκεινα. Η Κόλαση και τα βασανιστήριά της ενδιαφέρουν λιγότερο από τον ίδιο τον θάνατο, που είναι πανταχού παρών και τα εμπανή του μαρτύρια δεν υπολείπονται εκείνων της Κόλασης. Το τέλος του Μεσαίωνα έχει συνδεθεί, παρατηρεί ο ιστορικός Johan Huizinga, με την εμφάνιση της αλλόκοτης λέξης *μακάβριο*. ²⁶ Έχει συνδεθεί επίσης με την αντίπτυξη μιας νέας θρησκευτικότητας, βασισμένης στη γνώση του επικείμενου θανάτου, η οποία καταγράφεται στην ποίηση και τη λογοτεχνία. Στη φιλοσοφία νέες προγραμματίες γύρω από την «τέχνη του θνήσκειν» διανοίγουν καινούργιες οδούς, οι οποίες μερικές δεκαετίες αργότερα θα οδηγήσουν τον διάσημο Γάλλο φιλόσοφο Michel de Montaigne να υποστηρίξει πως «το να φιλοσοφείς είναι να μαθαίνεις να πεθαίνεις». ²⁷ Η νοσηρότητα και το μακάβριο αποτυπώνονται επίσης στον διάκοσμο τάφων, νεκροταφείων και εκκλησιών και στην καινούργια εικονογραφία των «μακάβριων χορών», όπου τρεις ωραίοι, υγιείς και χαρούμενοι νέοι χορεύουν με τρία πτώματα. Το μακάβριο και ο θάνατος γίνονται εμμονή και θρησκευτική λατρεία. ²⁸

Σε πολλές περιπτώσεις της Ευρώπης αυτή η νέα θρησκευτικότητα εντοπίζεται επίσης με μεγάλη σαφήνεια στις διαθήκες και στις νεκρικές εροπολεστίες.

Διαθήκες και νεκρικές εροπολεστίες

Στην Τουλούζη, την Αβινιόν, τη Μασσαλία, τη Γενεύη, όπως και σε πόλεις της κεντρικής Ιταλίας, την Ασίζη, τη Φλωρεντία, την Πίζα, την Περούτζια,

²⁵ Βλ. Εισαγωγή του Jacques Le Goff στο Chiffolleau 2011, σ. 4.

²⁶ Huizinga 2002, σ. 211 κ.ε.

²⁷ Ο Michel de Montaigne (1533–1592) θα γράψει τα *Essais* του προς το τέλος της ζωής του. Το 19ο κεφάλαιο του πρώτου τόμου των *Essais* μεταφράζεται «Philosopher, c'est apprendre à mourir».

²⁸ Rosenwein 2018, σ. 282. Για την εικονογραφία του μακάβριου βλ. ένα κεφάλαιο του πολύωπαίου βιβλίου των Elina Gertsman και Barbara H. Rosenwein *The Middle Ages in 50 objects*, Gertsman & Rosenwein 2018, σ. 20 κ.ε.

μία προσωπική, εργακεντρική υπόθεση, που ο καθεὶς μέσω διαθήκης μπο-
ρεί να προβλέψει, να σχεδιάσει εκ των προτέρων χάρη στη συνδρομή των
εκαλογισιαστικών.

Ο ὅποιος ἀνάσσει και μεταφορικά συμβολισμός του («περάσματός») ατμοει-
ή παρακλιματίζεται. Το «πέραςμα» παίρνει συγκεκριμένες γήινες διαστάσεις,
ή παρακλιματίζεται. Η ἀριθμητική (κληρική), λαμπάδων και λειτουργιών)
είπε με τη μορφή της μεταλλείδους κληδείας είτε με τη συσσωρευση επιμνη-
μόσυτων δεήσεων. Η ἀριθμητική (κληρική), λαμπάδων και λειτουργιών)
καταλαμβάνει τα πάντα. Ο μελλοντικός μακαρίτης παραμερίζει τους συγ-
γενείς, τις αδελφότητες, τις συντεχνίες, που γίνονται ατλαί συμμέτοχοι στο
μετακλιματίζομαι, και επενδύει πρωτίστως στους θεσμικούς επαγγελμα-
τίες του είδους. Σκηνοθετεί εκ των προτέρων την κληδεία του ως παράσταση
και οργανώνει πλήθος πολυήμερων τελετών. Από στιγμιαίο επεισόδιο κάθε
κληδεία πρέπει να μετατραπεί σε μοναδικό, αξιομνημόνευτο γεγονός, προ-
κειμένου ο εκάστοτε αποθανών να ξεχωρίσει στο υπερπλήρες Καθάρσιο.

Σε αυτό το πλαίσιο βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις της Ευρώπης η μέσση δια-
θήκη προαγματική ελεημοσύνη, δηλαδή η παραγγελία διανομής αγαθών και
χρημάτων προς τους φτωχούς, περιορίζεται δραστητικά. Στις διαθήκες της
Αβινών που μετέτρεψε ο Jacques Chiffolleau το μεγαλύτερο μέρος των ευλαβι-
κών δωρεών, δηλαδή το 60% με 80%, τηγώνει πλέον σε ιερές και Επαίτες,
πρωτίστως με τη μορφή επικηδείων τελετών. Και τα αντίστοιχα ποσά είναι
πελάστα: στην Αβινών, ἔδρα του πρώτου από το 1309 και για πολλές δεκαετίες,
τα ἔξοδα κηδείων ξεπερνούν ἀθροιστικά τη βαριά παπική φορολόγηση. Το
ίδιο αποτυπώνεται και στις ιταλικές πόλεις της Τοσκάνης και της Ουμβρίας
που μετέτρεψε ο Samuel K. Cohn. Μετά το δεύτερο κύμα πανώλης στα 1362-
1363 οι διαθέτες εγκαταλείπουν την ευλάβεια («παιρτικός τύπος») (δηλαδή την
εκακθάριση των περιουσιακών στοιχείων προς διανομή σε διάφορα φιλιαν-
θρωπικά ιδρύματα) και ενδιαφέρονται πρωτίστως να διαφυλάξουν τη μνη-
μνη τους, διευθετώντας αναλόγως κηδείες, δωρεές και επιμνημόσυνες δεήσεις.
Παρόμοιο φαινόμενο παρατηρείται και στις μικρές πόλεις της ευρύτερης πε-
ριοχής του ποταμού Ροδανού, όπου οι κληροδοτές περιορίζουν δραστητικά την
ελεημοσύνη προς τους φτωχούς και επικεντρώνονται στη σωτηρία της ψυχής
τους μέσω επικηδείων τελετών.³⁴

Όπως γύρω σημειώθηκε, στην πόλη της Λυόν πριν από την πανώλη το 90%
των διαθέτων συμπληρώθηκε ελεημοσύνη προς τους φτωχούς. Μετά τον
λοιμό το ποσοστό αυτό περιορίζεται στο 40%, για να κατακαλύψει στο 25%

³⁴ Cohn 1992: Le Bievac 2000, τ. Α', σ. 195, 198, 215-216. Chiffolleau 2011, σ. 230-233.

ένας αιώνια αγρότερα, ενώ, αντιθέτως, προτιμώνται τα επαίτια τάγματα.
Στην περιοχή της Βρετάνης τα μειωμένα φιλεύσπλαχνα κληροδοτήματα
ελάχιστα ευνοούν τους φτωχούς και λίγες δωρεές καταλήγουν στους προαγ-
ματικούς ενδείξεις.³⁵

Ωστόσο, καθώς φαίνεται, κάποιες πανίσχυρες ελίτ διαφοροποιούνται από
αυτό το νέο πρότυπο ευλάβειας και οι διαθέτες τους μετά την πανώλη δεν κα-
ταγράφουν παρόμοια εξάλειξη. Στη Φλωρεντία, λόγω χάρη, οι διαθέτες 295
ισχυρών και πανίσχυρων εμπόρων και πατρικίων (όπως οι Peruzzi ή οι Μέδι-
κοί) παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα. Προβέβησαν αφενός την επιστροφή
ὅσων θεωρούνταν προϊόν τοκογλυφίας στους δικαιούχους και αφετέρου μια
γκάμα ευλαβικών δωρεών ὅπου φτωχοί και φιλανθρωπικά ιδρύματα συγκε-
ντρώνουν το 69% του συνόλου, ενώ μόνο το 9% τηγάνει σε επικηδείες τελετές.
Βέβαια, προκειμένου να ξεχωρίσουν στο μετά θάνατον πεδίο, οι μεγαλύτεροι
αστοί της Φλωρεντίας, μνημόνευσι τους αριστοκράτες, ἔχουν φροντίσει να
κατασκευάσουν μεγαλοπρεπέστατους οικογενειακούς τάφους, παρεκκλήσια
με πολυτίμητο διάκοσμο και εικονογραφίες. Για πολιτικούς λόγους, επιχειρούν
παράλληλα να ἐλέγξουν αστικές και επαγγελματικές ενορίες, τη διαχείριση των
χώρων λατρείας, προσδίδοντας έτσι στην επίγεια επιτυχία τους ιερή χροιά.
Η ελίτ της ελίτ στη Φλωρεντία, η οποία συμμετέχει ταυτόχρονα σε πολλές
θρησκευτικές ἀδελφότητες, μπορεί να διασκορπίζει κληροδοτήματα και δω-
ρεές εξασφαλίζοντας, χάρη στην κοινωνική και πολιτική της επιφάνεια, πολ-
λαπλάσια συμβολικά και ουσιαστικά στηρίγματα προς τη σωτηρία.³⁶

Σε αυτές τις εξαιρέσεις εντάσσεται και η περίπτωση του Francesco di
Marco Datini (1335-1410). Η ζώή του μας είναι γνωστή σε κάθε της λα-
πομέρεια, καθώς πεθαίνοντας άφησε πίσω του έναν μοναδική έκταση
όγκο εγγράφων.³⁷ Γεννήθηκε στο Πόρτο της Τοσκάνης, ορφάνεψε από μι-
κρός και ξεκίνησε τον επαγγελματικό του βίο σε ηλικία 15 ετών ως μαθη-

³⁵ Duby & Le Goff 1980, σ. 534.

³⁶ La Roncière 1988, σ. 237-250.

³⁷ Στη διάρκεια της ζωής του ο Francesco di Marco Datini κατέγραψε και υπολόγισε το
καθετί: ποιότητες, τιμές και ποσότητες αγαθών, χόστη και διαδρομές μεταφοράς τους
κ.ά. Πεθαίνοντας θα αφήσει πίσω του ένα συγκεντρωμένο σύνολο εγγράφων της τάξης
των 125.000 εμπόρεων επιστολών, 11.000 προσωπικών επιστολών και 15.802 δια-
φόρων άλλων εγγράφων, 700 λογιστικά βιβλία, 300 συνεταιριστικά συμβόλαια και 5.000
συναλλαγματικές πράξεις. Αυτή η μοναδική παρακαταθήκη αρχαιολογικού υλικού, που πε-
ριέχει μύριες ὄσες ποσότητες και άλλες πληροφορίες, θα αξιοποιηθεί βέβαια από τους
ιστορικούς για τη διερεύνηση της μεσαιωνικής ιστορίας και το 1967 θα αποτελεσει το
κίνητρο για την ίδρυση ενός σημαντικότερου επιστημονικού ινστιτούτου οικονομικής

τους.⁴² Οι ροές δωρεών, κληροδοτημάτων, συνδρομιών και γενικότερα της (ελεημοσύνης) προς τις αδελφότητες εν γένει θα παραινέσουν τον/ή έντονη αποδεικνύοντας τη μεγάλη κοινωνική, θρησκευτική και συμβολική σημασία αυτών των συνασπισμών. Ωστόσο, αλλαγές εντοπίζονται σε κρίσιμα πεδία.

Αρχικά όλες οι φλωρεντινές αδελφότητες συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των λειτουργιών ευλάβειας (φιλανθρωπία, δραστηριότητες εξιλέωσης, λειτουργίες λατρείας και πένθιμες τελετές) και τις ασκούν με πάθος ή τελευτηριώς. Ακολούθως όμως τείνουν να εξειδικευτούν σε έναν συγκεκριμένο με μέτρο. Ακολούθως όμως τείνουν να εξειδικευτούν σε έναν συγκεκριμένο με τρόπο εκδήλωσης της χριστιανικής τους πίστης. Διαχωρίζονται και διαφοροποιούνται συντεώς ανάλογα με την ιδιαίτερη έκφραση ευσέβειας που ποστίμησαν.

Στη φλωρεντία των αρχών του 14ου αιώνα η εξειδίκευση των αδελφότητων είναι σαφέστατη: οι αδελφότητες υμνωδίας (*laudesi*) αναλώνονται πρώτως σε ψαλμωδίες και προσευχές υπέρ της Παναγίας ή συγκεκριμένων αγίων· οι αδελφότητες μετανοίας (*batuti*), όπως οι ραπιστές, ταυτίζονται με τον πάσχοντα Χριστό ή με κάποιον μάρτυρα, επιδεικνύοντας ενίοτε με εντυπωσιακό τρόπο (όπως είναι η αυτομαστίγωση) την έθερμη πίστη τους· τέλος, άλλες αδελφότητες ασχολούνται κυρίως με διευρυμένες φιλανθρωπίες, όπως η «Or San Michele», που είδαμε προηγουμένως. Τα δύο πρώτα είδη αδελφοτήτων, υμνωδίας και μετανοίας, κυριαρχούν αριθμητικά, ενώ το τελευταίο, ακάμια και αν σε αυτό προστεθούν οι συντεχνιακές αδελφότητες, έπεται.⁴³

Τα έξοδα των διαφοροποιημένων αδελφοτήτων ακολουθούν παρόμοια λογική. Οι υμνωδίες, λόγω χάρη, ξοδεύουν μεγάλα ποσά σε λαμπράδες και νεκρώσιμες τελετουργίες, ενώ, αντιθέτως, ελάχιστα χρηματοδοτούν φιλανθρωπίες, που αντιστοιχούν μόνο στο 1% με 15% των εξόδων τους.⁴⁴

Η αδιάλειπτη επιτυχία των αδελφοτήτων της φλωρεντίας αποτυπώνεται στη διάρκεια της Μεγάλης Πανάλης του 1348 με τη μορφή μιας εκρηκτικής αύξησης των δωρεών. Και όταν περάσει το θανατικό, η σημαντικότητα αυτή

⁴² Βλ. La Roncière 1974, σ. 661–746; La Roncière 1987, σ. 297–342. Πολλά στοιχεία της δεύτερης συνθετικής μελέτης βασίζονται βέβαια σε άλλα δεδομένα και ειδικότερα στη διατριβή που ο John Henderson υποστήριξε το 1983. Αργότερα, το 1994, ο John Henderson θα εκδώσει μια εμπλουτισμένη έκδοσή της δουλειάς του. Βλ. Henderson 1983· ίδια στοιχεία αλλά κατάλληλη ενότι σε διαφορετικά συμπέρασμα.

⁴³ La Roncière 1987, σ. 305, 325.

⁴⁴ La Roncière 1987, σ. 309.

μορφή μετάβιβασης πλούτου από τους ιδιώτες προς τις αδελφότητες συνεχίζεται ακάθεκτα. Όμως από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα και κυρίως στη διάρκεια του 15ου αιώνα η κατανομή μεταξύ των διακριτών δραστηριοτήτων των αδελφοτήτων (λατρείας, μετανοίας, φιλανθρωπίας), που αποσπείρονται και την ειδοποιό τους διαφορά, αλλάζει ριζικά. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους αλλοιώνονται (οι αυστηροί ραπιστές, για παράδειγμα, χαλαρώνουν και ανακαλύπτουν τις χαρές των ύμνων), αλλά κυρίως ο θρησκευτικός ζήλος όλων επικεντρώνεται πια γύρω από επικριτικές τελετές. Βασική δραστηριότητα των αδελφοτήτων της φλωρεντίας είναι πλέον οι ποιήσεις και πολλαπλές τελετουργίες για τους νεκρούς συν-αδελφούς, και αυτές οι επικριτικές υποχρεώσεις, μαζί με τα έξοδα για κεριά και λάδι, απορροφούν το μεγαλύτερο μέρος των πόρων τους.⁴⁵

Η τάση μετάλλαξης της σημασίας της ελεημοσύνης και των φτωχών αφορά ακάμια και τις παλιές φλωρεντινές αδελφότητες φιλανθρωπίας, καταξυμένους και αγαπητές χάρη στη δραστηριότητα αγαθοεργίας που ακολουθήσαν την προηγούμενη περίοδο, όπως η «Or San Michele». Η δημοφιλής αδελφότητα συγκέντρωσε έτσι υπεράφθονα κληροδοτήματα και δωρεές, πλούτισε και μοιάζει πλέον να καταφέρει κάτω από δυσπρόσιτα προβλήματα διαχείρισης της νεοαποκτηθείσας περιουσίας της, αναγκάζοντας τις δημοτικές αρχές να παρεμβούν.⁴⁶ Η, κατά μία διαφορετική εκδοχή, οι ισχυρές οικογένειες που ορίζουν την πόλη της φλωρεντίας δεν θα μπορούσαν να μείνουν ασυγκίνητες από μια τόσο ανθηρή αδελφότητα.⁴⁷ Αμέσως μετά την πανώλη, πάντως, η «Or San Michele» θα ξοδέψει το μεγαλύτερο μέρος της κοινωνικής βοήθειας που διαμοιράζει για τις πρώτες αιχρών χορσάδων, πιθανώς επειδή οι αρχές της πόλης θεωρούν προτεραιότητα την ενθάρρυνση των γάμων προκειμένου να αυξηθεί ο πληθυσμός της αποδυνατωμένης από την επιδημία φλωρεντίας. Η αδελφότητα φαίνεται να εφαρμόζει πια τις πολιτικές των αστικών αρχών. Στη συνέχεια πάντως, και με εξαίρεση κάποιες προβλέψεις διανομής ελεημοσύνης από διαθήκες, η εν λόγω αδελφότητα ελάχιστα ασχολείται με την πρόνοια. Τον 15ο αιώνα η «Or San Michele» ξοδεύει μόνο το 1,1% των εσόδων της σε ελεημοσύνη προς τους φτωχούς.⁴⁸ Αντιθέτως, έχοντας μνηθεί στη γοητεία του θρησκευτικού μεγαλείου, η

⁴⁵ La Roncière 1987, σ. 315, 329.

⁴⁶ La Roncière 1987, σ. 321.

⁴⁷ Henderson J. 1983, σ. 226.

⁴⁸ Henderson J. 1983, σ. 197; Henderson J. 1994, σ. 234, 387.

αδελφότητα αυτή ιδρύει και χτίζει εκθαμβωτικές εκκλησίες. Το κοινό πα-
ρακολουθεί τις εξελίξεις και προνοδοσει πρωτίστως τις αδελφότητες που
ασχολούνται με τη μετένοια, ενώ ελάχιστοι πιστοί χρησιμοποιούν τα όπλα
έργα φιλανθρωπίας. Το μεγαλύτερο μέρος των δωρεών προς τις αδελφότη-
τες και κατά αντιστοιχία των εξόδων τους κατευθύνεται πια, σε συντριπτι-
κό βαθμό, προς τις υπηρεσίες νεκρώσιμων τελετών.⁴⁹

Ο Charles-Marie de La Roncière όπως και ο Άγγλος συναδελφός του John
Henderson εκτιμούν πως αυτές οι εντυπωσιακές εξελίξεις οφείλονται σε διά-
φορους λόγους. Πρώτον, στον πολιτικό έλεγχο που ασκούν οι δημοτικές αρ-
χές πάνω στις αδελφότητες επιβάλλοντας τις δικές τους αξίες και προτεραι-
ότητες. Δεύτερον, στον πολλαπλασιασμό των αδελφοτήτων, που θα περι-
κλείουν στο εξής το μεγαλύτερο μέρος του αστικού πληθυσμού, ακριβώς και
τους πλέον ταπεινούς εργαζόμενους. Οι βαφείς, οι λαυραριστές (που ξαίνουν
το μαλλί), οι αχθοφόροι ή οι πεταλωτές διαθέτουν πια δικές τους μορφές συ-
ντηγιακής ή αδελφικής οργάνωσης. Ο John Henderson υποστηρίζει ακριβώς
πως ο αποδεδειγμένος του πληθυσμού από τις διαδοχικές επιδημίες μείωσε
κατ' αναλογία τον αριθμό των φτωχών στην πόλη και πως οι αναπομείνα-
νες ενδείξεις, όπως ευκατάστατοι, μπορούν να συμματάσσουν σε αδελ-
φότητες πληρώνοντας τη σχετική συνδρομή. Οι υπόλοιποι στηρίζονται από
τα νοσοκομεία της πόλης, τα οποία γνωρίζουν την ίδια εποχή μεγάλη άθρη-
ση. Συνεπώς, καταλήγει ο Άγγλος ιστορικός, ούτε η ελληνισμός ούτε η λαι-
τούργια κοινωνικής πρόνοιας μειώθηκαν. Απλώς αναδιατάχθηκαν, αλλάζο-
ντας τρόποους και μέσα στράτευσης.⁵⁰

Ωστόσο, αληθεύει πως στα τέλη του Μεσαίωνα, με βάση τις σχετικές με-
λέτες, η έννοια της ελληνισμότητας έχει μεταβληθεί και πλέον επικεντρώνε-
ται πρωτίστως σε ένα άλλο είδος φτώχειας, εκείνης των υποβαθμισμένων
κοινωνικά ανθρώπων. Συγκροτούν πια την ομάδα «των φτωχών που ντρέ-
πονται». Οι (προνει *vergognosi*) δεν αποτελούνται μόνο από ξεπεσμένους
(«παρκαίουσι») αλλά και από όσους (μον *sono consueti a mendicare*), δηλα-
δή από όσους δεν έχουν συνηθίσει να ζητιανεύουν. Αυτή η καινοφανής διά-
κριση μεταξύ των φτωχών εκφράζει, σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς, ένα

⁴⁹ La Roncière 1987, σ. 329–330.

⁵⁰ Henderson, J. 1994, σ. 49 κ.ε. Ο Charles Marie de La Roncière δίνει μια πολύ διαφορετική
επιηγή των εξελίξεων, λιγότερο ιστορική και καθαυγαστική, που θα έχουμε
την ευκαιρία να τη δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου.

νέο κοινωνικό φαινόμενο μεγάλης σπουδαιότητας που θα κυριαρχήσει στους
επόμενους αιώνες.

Ο πρωτοπόρος ιστορικός και κατεξοχήν μελετητής των φτωχών, των κα-
ταρτημένων και των περιθωριακών, ο Πολωνός Bronislaw Getemek, υπο-
στηρίζει πως πολύ πριν από τον 14ο αιώνα αυτός ο επιλεκτικός διαχωρισμός
των φτωχών εντοπιζόταν στις θεολογικές πραγματείες, αλλά θα εφαρμοσθεί
θεί και θα κυριαρχήσει μετά τη Μαύρη Πανδημία.⁵¹ Οι φηγετικές ειδήσεις για
τους φτωχούς, επιμένει ο Bronislaw Getemek, αναπτύχθηκαν και ενισχύθη-
καν από κληρικούς που, δείχνοντας κοινωνική σαληρότητα και αδιαφορία,
θεωρούσαν την ακούσια και κυριολεκτική φτώχεια καλύτερη της συμβολι-
κής «φτώχειας» των θρησκευτικών ταγμάτων, διότι απλώς δεν αποτελούσε
επιλογή.

Στο επίτευχο της θεολογίας και της αιτιολόγησης της ελληνισμότητας υπήρ-
χε λοιπόν από νωρίς η διάκριση μεταξύ της *hospitalitas*, της δίχως όρους ελεη-
μοσύνης προς οποιοδήποτε ζητιάνο και αναξιοπαθούντα, και της *liberalitas*,
που, αντιθέτως, αντιστοιχεί σε ένα σύστημα πρόνοιας το οποίο απευθύνεται
μόνο σε επιλεγμένους και ηλεγμένους φτωχούς, στους φτωχούς που ντρέπο-
νται. Ο βασικός αυτός διαχωρισμός συνοδεύεται από θεολογικές συζητή-
σεις γύρω από τη χρησιμότητα της ελληνισμότητας για τον ελεήμονα και τον
ελεημονούμενο στη μία και στην άλλη περίπτωση. Οι σημαντικές κοινωνι-
κές αναδιατάξεις στα τέλη του Μεσαίωνα οδηγούν εκταμένες ομάδες του
πληθυσμού σε καθοδική τροχιά και ο Bronislaw Getemek εκτιμά πως η διά-
κριση σε «έντιμους» και «ανέντιμους» ζητιάνους που ενεργοποιήθηκε μετά
την πανώλη αντιστοιχεί σε κανονικό τάξιό διαχωρισμό. Οι εξελίξεις οδη-
γησαν ακόμα κάποιους θεολόγους να επινοήσουν μια νέα κοινωνική θεωρία
και να υπογραμμίσουν με έμφαση την «εμπειλιά» των φτωχών και των ζη-
τιάνων, οι οποίοι θεωρούνται πλέον υπεύθυνοι για την κατάστασή τους. Οι
«έντιμοι φτωχοί», μέλη της εκάστοτε συγκεκριμένης κοινότητας, είναι από-
μα των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων που έχουν ξεπέσει. Γι' αυτούς η
ζητιανιά αποτελεί κοινωνικό στιγματισμό. Αντιθέτως, τα λαϊκά στρώμα-
τα της πόλης και της υπαίθρου, που επιβιώνουν μέσω της εργασίας τους,
που είναι εξοικειωμένα με την ένδεια, τη μιζέρια και τα σκαμπανεβάσμα-
τα της τύχης, δεν καταγράφονται πλέον ως «έντιμοι φτωχοί».⁵² Οι *poneri*
vergognosi, όσοι δηλαδή είναι έκπτωτοι κοινωνικά και ντρέπονται για την

⁵¹ Getemek 1987, σ. 37.

⁵² Getemek 1987, σ. 38, 55, 64–65.

κατάστασή τους, πρέπει πλέον να στηρίζονται κατά προτεραιότητα, αν όχι

κατά αποκλειστικότητα.⁵³
 Μετά το 1350 πάντως στη Φλωρεντία, όπως και σε άλλες πόλεις της Ιταλίας, οι αδελφότητες έχουν ως κύρια επιδίωξη να στηρίξουν τα μέλη τους.⁵⁴ Περσποσιακά σχολούνται και με αυτές τις «εκπεσμένες» ομάδες του πληθυσμού. Η φλωρεντινή αδελφότητα των «Buonomini di San Martino», της οποίας το καταστατικό θα συνταχθεί το 1442, αφενός απευθύνεται σε «πολλές καλών οικογενειών» και αφετέρου ειδικεύεται σε αυτές τις κοινωνικώς περιπτώσεις των ποιειν νεργουσι. Από τα κατάστατικά της προκύπτει πως οι εν λόγω περιπτώσεις είναι κυρίως ευπολόγητοι άνεργοι τεχνίτες και εργαζόμενοι σύγχοι και χήρες τεχνιτών, που, δίχως να είναι μέλη της, η αδελφότητα τις στηρίζει διαρκειακά. Στα τέλη του 15ου αιώνα πάντως το μεγαλύτερο μέρος των «επιδομάτων» αφορά μέλη διασημών οικογενειών που κυριαρχούν στην πόλη, όπως των Bardi, Pitti, Soderini, Spini κ.ά. Πιθανώς πρόκειται για ελάχιστους πτέρυγες αυτών των ισχυρών οίκων, αλλά σίγουρα αποτυπώνεται μια ριζική αλλαγή της κοινωνικής κατεύθυνσης της ελεημοσύνης στη μεγάλη ιταλική πόλη.⁵⁵

Το ίδιο ισχύει για τα ιδρύματα που ονομάστηκαν «Monti di Pietà», ένα είδος ενεργοδανειστηρίων εκκλησιαστικής έμπνευσης. Πρωτοεμφανίστηκαν στην Ιταλία τον 15ο αιώνα και σκοπός τους ήταν ο δανεισμός χωρίς ή με πολύ χαμηλό τόκο. Έμπνευστές τους θεωρούνται οι Ιταλοί Φραγκισκανοί Bernardino da Felice και Michele Carcano, και τα «Monti di Pietà» έχουν συνδεθεί πρωτίστως με την ανάπτυξη της αστικής αλληλεγγύης, καθώς απευθύνονται κατά κύριο λόγο σε αποτυχευμένους ανθρόπους των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων των πόλεων.⁵⁶ Ευρύτερα στην Ιταλία εκτιμάται πως η κυρίαρχη τάση των αδελφοτήτων που διαμορφώνεται στα τέλη του Μεσαίωνα είναι εκείνη του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι αδελφότητες ενσωματώνουν και αποδέχονται τις αλλαγές της κοινωνίας και γίνονται όλο και περισσότερο ένα θεσμικό καταστημένο. Στα κατάστατικά τους αναφέρονται πλέον χρήσιμα επιδοτήρια των υποψηφίων αδελφών και αντιστοίχως της διανομής ελεημοσύνης.⁵⁷

⁵³ Ricci & Revel 1983, σ. 158–177.

⁵⁴ Henderson J. 1994, σ. 44.

⁵⁵ Henderson J. 1994, σ. 394–395.

⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά Trencher 1973, σ. 64–109. Geremek 1987, σ. 35. Brodman 2009, σ. 32, 219.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Gazzini 2012, σ. 109–120.

Για την Αγγλία, μετά την πτώση, ο ιστορικός Gertrude Rosset επισήμει επίσης την ταξική διάσταση της αλληλεγγύης των αδελφοτήτων και των υποδομών συστημάτων πρόνοιας. Η ελεημοσύνη των αδελφοτήτων, σύμφωνα πάντα με τον Άγγλο ιστορικό, δεν περιλαμβάνει μετά το 1350 αδελφότητας και δευτερευόντως κάποιους ανεργημένους συμπολίτες, ήρωστος, άνεργους και ανάπηρους. Η αλληλεγγύη των αδελφοτήτων και των επαγγελματιών συντεχνιών ενισχύεται με ποικίλες παροχές, όπως στηρίζεται στους άνεργους συν-αδελφούς με «επιδομα ανεργίας», βοήθεια άλλοτε με δάνεια επιβίωσης και άλλοτε με δάνεια για επαγγελματικούς σκοπούς, δανεισμός πάντα άτοκος ή με ελάχιστο τόκο. Ωστόσο, η ενεργή αλληλεγγύη των αδελφοτήτων αποκλείει σταθερά τους φτωχότερους, από τους οποίους επιδιώκει άλλωστε να διαφοροποιηθεί. Η ζήτησιμά θεωρείται ξεπεσμός και αντιστοιχεί πλέον σε κοινωνικό στιγματισμό από τον οποίο πρέπει απλώς να προστατευτούν οι εκάστοτε «ημέτεροι».⁵⁸

Ανατολικότερα, στη χανσεατική Λυβέκη του ύστερου Μεσαίωνα, πολλές αδελφότητες, εκτός από τη στηρίξη των μελών τους, οργάνωσαν διάφομες προς συγκεχυμένα πρόσωπα που δεν ήταν ούτε μέλη τους ούτε στελώς ενδείς, αλλά τα οποία είχαν ξεχωρίσει ως «έξισα». Εφόσον είχαν καταγραφεί, αυτοί οι «έντιμοι φτωχοί» είχαν δικαίωμα στηρίξης μέχρι το τέλος της ζωής τους.⁵⁹ Στην Καταλωνία επίσης διαθέτες και αδελφότητες αποφεύγουν τις μάζικές διανομές και προτιμούν τις προνοδοτήσεις συγκεχυμένων φτωχών τους οποίους αναφέρουν ονομαστικά. Παρομοίως, στην Μασσαλία του 14ου αιώνα οι διαθέτες των μεσαίων στρωμάτων ακολουθούν φειδωλή, προσεκτική επιλογή των πιο κατάλληλων αποδεκτών ελεημοσύνης: προτιμούν αφενός τα πταιρικά τάγματα και αφετέρου τους «έξισους φτωχούς», οι οποίοι συχνά είναι απλώς συγγενείς του κληροδότη. Για τις αδελφότητες πλέον η επιταγή να προφυλαχτεί η δημόσια αξιοπρέπεια των μελών τους ονομάζεται «ελεημοσύνη» και ενίοτε εκκαταίνεται σε ευπολόγητους συμπολίτες στα πρόθυρα της ένδειας.⁶⁰

Η ίδια εξέλιξη στην έκφραση βοηθητικότητας των αδελφοτήτων μοιάζει να αποτυπώνεται σε πολλές περιοχές της Ευρώπης που έχουν μελετηθεί

⁵⁸ Rosset 1993, σ. 1136. Rosset 2015, σ. 56, 81 κ.ε., 157, 174–175.

⁵⁹ Βλ. Monika Zmyslony, *Die Bruderschaften in Liebek bis zur Reformation*, Klett 1977, σ. 129. Αναφέρεται από τον Gertrude Rosset, Rosset 2015, σ. 83.

⁶⁰ Brodman 1998, σ. 67–69. Βλ. επίσης Michaud 2009, σ. 243–290.

συστηματικά, στη Σιένα, τη Γένοβα, τη Ρώμη, σε ελβετικές πόλεις, στην περιφέρεια της Νορμανδίας, του Καίμπριτζ και άλλου.⁶¹

Για τους αστούς του 15ου αιώνα στόχος μιας αδελφότητας είναι, πρώτι-
 στως η αλληλεγγύη ανάμεσα στα μέλη της, η καθυστέρηση κληδεία και η
 σωστή η μεταθανάτια βοήθεια των συν-αδελφών με προσευχές, λειτούρ-
 γιες και επιμνημόσυνες δεήσεις. Στην πόλη Αρλ της νότιας Γαλλίας, λόγω
 γίες και επιμνημόσυνες δεήσεις. Στην πόλη Αρλ της νότιας Γαλλίας, λόγω
 χάρη, το 85% των εξόδων της αδελφότητας του «Αγίου Πέτρου του Λουξέμ-
 βούργου» αφορά το ετήσιο γεύμα, την ποιμπή και τις επιμνημόσυνες δεή-
 σεις, ενώ η καθαυτό ελεημοσύνη είναι ανυπαρκτή.⁶² Στα τέλη του Μεσαίωνα
 πάντως η έννοια της ελεημοσύνης έχει μεταβληθεί.

Σύμφωνα με τους περισσότερους ιστορικούς, αυτή η μετέλιξη αν-
 τιστοιχεί, όπως εύστοχα το έχει διατυπώσει η ιστορικός Mini Rubin, στη δια-
 μόρφωση μιας νέας «κοινωνικής θεωρίας», η οποία κάνει πλέον διακρίσεις
 μεταξύ των φτωχών, ξεχωρίζοντας εκείνους που δικαιούνται στήριξη από
 τους υπόλοιπους. Η εν λόγω «κοινωνική θεωρία», που θα εμπνευστεί τους
 αμέσως επόμενους αιώνες, εμφανίζεται ήδη στα τέλη του Μεσαίωνα. Όπως
 εξηγεί η ιστορικός, αυτή η θεωρία εκφράζει μια προστάθεια επαναπροσδι-
 ορισμού των φτωχών και των υποχρεώσεων απέναντί τους, μια αναζήτη-
 ση ευαγγελικών μορφών έκφρασης ευλάβειας αλλά και αιτιολόγησης της
 απροθυμίας να ανακουφιστεί η πραγματική φτώχεια.⁶³

Δεν συμφωνούν όλοι οι ιστορικοί γύρω από την έκταση, τις αιτίες ή την
 εφemerία της μετάλλαξης της εικόνας των φτωχών και των πρακτικών ελε-
 ημοσύνης. Όλοι όμως συμφωνούν πως υπήρξε μετάλλαξη. Η μετάλλαξη αυ-
 τή—που θα την εξετάσουμε λεπτομερέστερα στη συνέχεια—παίρνει συγκε-
 κριμένες μορφές και αποτυπώνεται μεταξύ άλλων στην εξέλιξη των νοσοκο-
 μείων και των άλλων θεσμών πρόνοιας κάτω από το αυξημένο ειδικό βάρος
 που αποκτούν πλέον η βασιλεία και οι αριστοκρατικές τάξεις, αλλά και στην
 εξέλιξη των κατεξοχίην υποστηρικτών των φτωχών, των επαγγελματιών ταξιμα-
 των, με τα οποία και θα ξεκινήσουμε.

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά τον συλλογικό τόμο υπό την επιμέλεια του Agostino Panzini, *Panzini 1987*. βλ. ακόμα Rubin 1987. Temp-Utz 1987, σ. 221–231. Henderson J. 1994, σ. 41. Vincent C. 1994, σ. 81–82. Brodman 2009, σ. 200–201.

⁶² Duby & Le Goff 1980, σ. 526.

⁶³ Rubin 1987, σ. 10–11.

Η εξέλιξη των επαγγελματιών ταξιμάτων

Σημειώσαμε ήδη πως το κύριο χαρακτηριστικό της μεσαιωνικής οικονο-
 μίας από τις αρχές του 13ου αιώνα ήταν η μαζική διάδοση του εκχωρηματι-
 σμού. Αυτό κατ'εξοχήν στην οικονομική πραγματικότητα και αποτυπώ-
 νεται στην ιδεολογία και τις νοσηριές.⁶⁴

Για τον άγιο Φραγκίσκο η σωτηρία της ψυχής και το χρέος έχουν κοινά
 γνωρίσματα. Όπως φαίνεται στον «Πρώτο Κανόνα», τη «Regula prima», του
 τάγματός, που ο ιδρυτής των Φραγκισκανών θα συντάξει το 1221, η Θεία
 Χάρη—όπως και το χρέος—δεν πρέπει να λιμνάζει σε ειδικούς τόπους και
 να ταυτίζεται με συγκεκριμένα άτομα, τους ληηρικούς, αλλά, αντιθέτως, να
 κυκλοφορεί και να αγγίζει τους πάντες δίχως διακρίσεις. Ξεκινώντας από
 τους πιο αδύναμους, η Θεία Χάρη πρέπει να αφορά «όλα τα παιδιά, τους
 πλούσιους και τους ενδείς, τους βασιλιάδες και τους πρίγκιπες, τους επ-
 γαζόμενους και τους αγρότες, τους δουλοπάρικους και τους αφέντες, όλες
 τις παθβένες και τις εγκρατείς και τις παντρεμένες, τους κοσμικούς, άντρες
 και γυναίκες, όλα τα μικρά παιδιά, τους εφήβους, τους νέους και τους γέ-
 ρους, τους υγιείς και τους αρρώστους, όλους τους ταπεινούς και τους γέ-
 ρους, κι όλους τους λαούς, τις φυλές, τις γενιές και τις γλώσσες, όλα τα έθνη
 και όλους τους ανθρώπους, απανταχού της γης».⁶⁵ Για τον άγιο Φραγκίσκο
 η μοίρα των ανθρώπων είναι κοινή και η σωτηρία τους μόνο συλλογική μπο-
 ρεί να είναι.⁶⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, όπως είδαμε, οι Επαίτες προστάθηκαν να σώσουν
 τις πόλεις, όπου το χρέος κυριαρχεί διαφθείροντας τις συνειδήσεις. Οι
 Επαίτες θα επιχειρήσουν να εσωματώσουν το χρέος και τους επαγγελματι-
 στές του χρέους στη χριστιανική κοινωνία, να συμπεριλάβουν τον έμπορο-
 πραπείτη με την Εκκλησία και τον χριστιανισμό, διαχωρίζοντας το μείδιο
 του Θεού από εκείνο του Διαβόλου. Θα επινοήσουν τη δυνατότητα κατοχής
 και διαχείρισης χρεώματος όχι μόνο από τους συνηθισμένους κακούς αλ-
 λά και από καλούς χριστιανούς. Στην πραγματικότητα, δεν είχαν πρόβλημα
 με το χρέος καθαυτό αλλά με την αποθρασύνσή του και στόχος τους ήταν

⁶⁴ Le Goff 1998, σ. 173.

⁶⁵ Βλ. τον «Πρώτο Κανόνα του αγίου Φραγκίσκου» στον ιστοτόπο του Βατικανού (στα γαλλικά), <http://www.vatican.va/spiriti/documents/spiriti_20020113_francesco_f.html> (πρόσβαση στις 8/8/2020). Η «Regula prima» εμφανίζεται ως «Regula I non bullata» ή «Regula non bullata».

⁶⁶ Le Goff 1998, σ. 210.

η αυξημένη και αδιάλειπτη κυκλοφορία του χρήματος. Για τον άγιο Φραγκίσκο η ποσότητα ρευστού στον κόσμο είναι σταθερή και όσοι πλουτίζουν ή αποθησαυρίζουν, όσοι δηλαδή συγκεντρώνουν και ακινητοποιούν ποσότητες χρήματος που θα έπρεπε κανονικά να κυκλοφορεί άσταμάτητα, το χάρτες πάντα εις βάρος των υπολοίπων και κυρίως στερούν έτσι τους φτωχούς. Όμως, με τον θάνατο του ιδρυτή τους το 1226, οι Φραγκισκανοί, που έχουν δευτερεύον μια τεράστια κοινωνική, οικονομική, πολιτική και πολιτιστική επιτυχία, θα προσαρμοστούν. Σύντομα διαδρούνται σε δύο τάξεις: οι πρώτοι, οι Πνευματικοί, επικαλούνται την απάντηση του πλούτου, ατομικού και συλλογικού, που πρόσβυσε ο Φραγκίσκος, ενώ οι δεύτεροι, οι Μοναχοί, επιδιώκουν να ενσωματωθούν στις παραδοσιακές εκκλησιαστικές δομές και χάρη σε προνομία παπικής προέλευσης θα αποκτήσουν κτήματα και λαμπρές βασιλικές.⁶⁷

Αξίζει να σημειωθεί πως η παρυσύνη, που αφενός χρειάζεται την τεράστια λαϊκή απήχηση και την ακτινοβολία μορφή των Επαυτών και αφετέρου έχει ανάγκη από αποτελεσματικούς ιεροκήρυκες, θα στηρίξει τις τάξεις αυθυπαγωγής των Επαυτών με το εκκλησιαστικό κατεστημένο.

Οι Επαίτες, λόγω χάρη, τόσο οι Φραγκισκανοί όσο και οι Δομινικανοί, όφελαν με βάση τις ιδρυτικές αρχές των ταγμάτων τους να συντηρούνται, όπως οι ευθείς, ημέρα με την ημέρα από τα έσοδα της καθημερινής ελεημοσύνης ή της εργασίας. Πρέπει, δίχως ντροπή, να ζητιανεύουν για τον επαιό, όπως ο ίδιος ο Χριστός, που ήταν φτωχός και ξένος, διευκρινίζει ο Φραγκίσκος. Δεν μπορούν να κατέχουν και να συσσωρεύουν πλούτη, ούτε ατομικά ούτε ως κοινότητα. Μέσω αποφάσεων επικυρωμένων με την παπική βούλα αυτές οι ρήτρες θα μεταβληθούν. Ενώ αρχικά τα επαυτικά τάγματα εγκαταστάθηκαν, όπως οι φτωχοί, σε παρυσύνη στας παρυφές των πόλεων, η φήμη και η δράση τους σύντομα θα προσελκύσουν την εύνοια ισχυρών επισκόπων, βασιλιάδων και πριγκιπίων, όπως του Αγίου Λουδοβίκου, του πριγκιπά Αδώνσου του Πουατιέ στο Λανγκεντόκ της νοτιοκεντρικής Γαλλίας, της Ιωάννας και της Μαργαρίτας από την κομητεία της Φλάνδρας και άλλων.⁶⁸ Ακολούθως οι Επαίτες θα κερδίσουν τα ανώτερα σπώματα των πόλεων, πλούσιους εμπόρους και λογίους, και η επιτυχία θα τους αποφέρει τεράστια οικονομικά οφέλη. Θα χτίσουν εντυπωσιακές πέτρινες

μονές στο κέντρο των πόλεων, σε οικόπεδα που τους έχουν παραχωρηθεί. Τα τάγματα των Επαυτών εισπράττουν πλέον τακτικά εισοδήματα και διόλου δεν αρνούνται, όπως στο ξεκίνημά τους, δωρεές και κληροδοτήματα. Απλά έχουν αναποθέσει την ευθύνη της σχετικής διαχείρισης είτε σε ειδικά ιδρύματα που λειτουργούν ως «ενδιάμεσα ιδιοκτήτη» είτε σε επιτεταμμένους πληρεξούσιους κοσμικούς ή κληρικούς. Ακόμα και όταν συνεχίζουν να ζουν λιτά, να καταγράφουν καθημερινά και να ελέγχουν επιμελώς τα προσωπικά τους έξοδα, ως τάγμα εισπράττουν σημαντικά εισοδήματα από ακίνητα. Έσοδα και έξοδα αυξάνονται, και οι Επαίτες υφίστανται μια πολύ διαφορετική διαχείριση των λογιστικών τους, η οποία συμβαδίζει ενδεχομένως με την «οικονομία της σωτηρίας» αλλά δεν στηρίζεται σε έναν από και διάφανο «ήμερα με την ημέρα» μηδενικό ισολογισμό που να εξασφαλίζει την αποφυγή της αποθησαύρισης.⁶⁹

Έγρονός είναι πως από νομής τα επαυτικά τάγματα εμφανίζουν απορρίψεις από τους θεμελιωκούς κανόνες των ιδρυτών τους, πρωτίτως εκείνους που αφορούν τη φτώχεια και τους φτωχούς. Όπως συμβαίνει με κάθε πρωτοπορία που ενσωματώνεται, οι Επαίτες («αλιόστονα»). Σε μεταγενέστερα των ιδρυτών των δύο ταγμάτων κείμενα υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες της φτώχειας και της σωτηρίας, και υπογραμμίζεται και εκεί η ανάγκη διάκρισης μεταξύ των αξιών και των ανάξιων ενδών. Έτσι, για παράδειγμα, ο Φραγκισκανός κηρύκας από την Πάργα Fra Salbene, που έζησε τον 13ο αιώνα, υποστηρίζει πως οι συγκεντρωμένοι κοντά σε εκκλησίες φτωχοί που ζητιανεύουν είναι άχρηστοι και πρέπει να εκδιωχθούν.⁷⁰ Ο επίσημος Φραγκισκανός Francesc Eiximenis από την Καταλωνία, που έζησε τον 14ο αιώνα, ισχυρίζεται πως δεν πρέπει να δίνεται ελεημοσύνη σε ζητιάνους, ακόμα και σε ανάπηρους, αφού θα μπορούσαν να εργαστούν αξιοπρεπώς, και πως η ελεημοσύνη είναι θεάρεστη μόνο εφόσον αφορά τους εκούσιους φτωχούς και πάντων τους ίδιους τους Επαίτες.⁷¹ Αργότερα, τον 15ο αιώνα, ο κηρύκας του ίδιου τάγματος στο Στρασβούργο Johann Geiler von Kaysenberg υπερβιβατίζει και διατείνεται πως μια ελεημοσύνη που δίνεται σε έναν «ακακό» φτωχό βλάπτει τόσο τον ελεημόνα όσο και τον ελεημένο. Επιβεβαιώσατος απέναντι στους επαίτες που δεν ανήκουν σε τάγμα, ο κηρύκας από την Λισαβία αφενός δηλώνει πως το «καράτσι» οφείλει να αναλάβει τους καθυστερούμενους,

⁶⁹ Βλ. ενδεικτικά Guetteau 1970, σ. 956–965· Bénon & Chiffolleau 2009, σ. 661–705.

⁷⁰ Αναφέρεται από τον Bronislaw Geremek· Geremek 1987, σ. 65.

⁷¹ Brodman 2009, σ. 29, 32, 35.

⁶⁷ Gratien 1928, σ. 60 κ.ε.· Chiffolleau 1988, σ. 19–20· Vaucher 1994β, σ. 258· Le Goff 1998, σ. 174· Bénon 2004, σ. 135· Vincent C. 2012, σ. 42–45, 48–52.

⁶⁸ Vincent C. 2012, σ. 50.

εξαναγκάζοντας όσους είναι «οικνηροί» να εργαστούν, και αφετέρου προτείνει στις δημοτικές αρχές του Στρασβούργου ένα σχέδιο συστηματοικής και ταπολέμησης των ζητιάνων. Η επιείκεια και οι φτωχοί χάνουν σταδιακά τη μεγάλη αιλίγη που τους είχαν αποδώσει τα επαγγελματικά και γίνονται σοβαρότατο κοινωνικό πρόβλημα. Ενώ στους προηγούμενους αιώνες οι φτωχοί, τόσο οι εκούσιοι όσο και οι ακούσιοι, ήταν μια αντανακλάση της χριστιανικής τελειότητας, τώρα οι δεύτεροι δεν είναι παρά ύποπτοι οικνηροί και κακίαις.⁷²

Οι μεταστροφές στη θεολογική σκέψη των επαγγελματιών ταξιμάτων είναι ομοιόμορμώς εντυπωσιακές και ορισμένοι ιστορικοί εκτιμούν πως τα ίδια τα επαγγελματικά τάγματα ευθύνονται για την άτεγκτη και υποψία απέναντι στους πραγματικούς φτωχούς, και υποψία και κοινωνική σκληρότητα που θα κυριαρχήσουν στους επόμενους αιώνες.⁷³ Ακολούθως παραφέρεται πως λογιστική, ο ιστορικός των Επαυτών υπηρέτησε τις ανάγκες των εύπορων ζει πως το ίδιο το κίνημα των Επαυτών υπηρέτησε τις ανάγκες των εύπορων εμπόρων και όχι των πραγματικών φτωχών.⁷⁴

Ακόμα και εάν αυτή η ερμηνεία θεωρηθεί απλοοπιστευτική, αληθεία πως μετά τον θάνατο των ιδρυτών τους τα επαγγελματικά τάγματα λαμβάνουν ειδικές απαλλαγές και προνόμια από τον πάπα. Προσαρμόζονται και αυτά στις ανάγκες κοινωνικής διακρίσεως των ισχυρότερων συμπολιτών τους. Είναι επίσης γεγονός πως οι Επαίτες θα ακολουθήσουν με τη σειρά τους το μοντέλο της προνομιακής χριστιανικής ταφής εντός της μονής, για εξέχοντες νεκρούς. Είχε επινοηθεί, όπως είδαμε, στα μοναστήρια, γύρω στον 10ο αιώνα, με τη διαμόρφωση ειδικών χώρων ταφής στο εσωτερικό τους, αρχικά για κληρικούς και ακολούθως για δωρητές-αριστοκράτες. Και, όπως σημειώσαμε επίσης, ίδιο σύστημα «προνομιακής μεταχείρισης» υιοθέτησαν τόσο οι Βενεδικτινοί όσο και οι Κιστερσιανοί μοναχοί. Οι Επαίτες με τη σειρά τους, ανταποκρινόμενοι σε πεστικά αιτήματα διακεκριμένης ταφής εκ μέρους των αστικών ελίτ, θα ακολουθήσουν από τον 13ο αιώνα παρόμοια στρατηγική. Όπως οι επιφανείς αριστοκράτες, έτσι και οι έμποροι ή οι ισχυρότεροι τεχνίτες δεν ενταφιάζονται πλέον στο οικείο κοιμητήριο της παλαιότερης εκκλησίας, όπου γύρω

⁷² Rapp 1966, σ. 39–46.

⁷³ Βλ. Edgren 2016, σ. 93–115 και τη σχετική βιβλιογραφία στην οποία παραπέμπει, σ. 113–115.

⁷⁴ Little 1974, σ. 447–459, και κυρίως το βιβλίο του Lester K. Little με τίτλο *Religious Poverty and Profit Economy in Medieval Europe*, Little 1978.

από έναν μεγάλο σταυρό, τυλιγμένοι σε ένα από σάβανο, βιβάζονται φούδη μιγδύνη όπου οι μακαρίτες δίχως όνομα και δίχως κοινωνική ταυτότητα.⁷⁵

Οι Επαίτες έκαναν τι δωρεάς προσφέρουν πια στους διαπρεπείς συμπολίτες τους τη δυνατότητα ενός ξεχωριστού τάφου με ειδική επιγραφή, χτισμένου μέσα στην ίδια την εκκλησία, σε υπόγεια κρύπτη. Οι ισχυρότεροι ευεργέτες ενταφιάζονται δίπλα στους αδελφούς και γαίονουν ονομαστικής μνημόνευσης στις προσευχές του τάγματος. Οι Επαίτες επιτρέπουν ακόμα, και επί του πόλεμου αποκτούν έτσι, πλασματικά, μια ιστορική τοπική συνέχεια. Τα λογικά νεκροταφεία εγκαταλείπονται σταδιακά από τις άρχουσες και τις μεσαίες τάξεις των πόλεων και προορίζονται μόνο για τις ασθενέστερες κοινωνικές ομάδες. Πάντως τον 14ο και τον 15ο αιώνα τα μισά έσοδα του τάματος των Φραγκισκανών προέρχονται από τις ταφές διακεκριμένων πιστών στις μονές τους και από τις σχετικές επιμημόσυνες λειτουργίες.⁷⁶

Τέλος, οι Επαίτες, που έχουν αποκτήσει ισχυρότερους «φίλους» και προστάτες, όσους δηλαδή κληροδοτούν σημαντικά πλούτη στα τάγματα, παρόχουν πλέον και άλλα εξίσου σημαντικά αντισταθμιστικά οφέλη στους ευεργέτες τους. Όπως και το Hôtel-Dieu του Παρισιού, που μοιάζει ακλόνηρα πατρικής προέλευσης συγχωροχάρτια στους πλουσιότερους κληροδοτές που ευεργετούν το νοσοκομείο, οι Επαίτες εξασφαλίζουν στους συμμάχους τους αφέσεις αιμαρτιών τις οποίες τους προμηθεύει απειρώς ο πάπας, ο καρτέροχρη υποστηρικτής τους.⁷⁷

Βέβαια, οι ιδρυτές των σπουδαίων επαυτικών ταξμάτων δεν ευθύνονται για την εξέλιξη που γνώρισαν τα τάγματα τους, ούτε για όλα όσα τους αποδίδουν οι μεταγενέστεροι. Ο άγιος Δομίνικος, λόγω χάρις, δεινός θεολόγος και παθιασμένος ρήτορας, στράφηκε από ναυρίστη στην καταπολέμηση των αιρέσεων στο δικό του πεδίο, μέσω κηρυγμάτων και θεολογικών επιχειρημάτων. Συμμετείχε στις ρητορικές αντιπαραθέσεις που οργανώνονταν εκείνη την εποχή από τα κινήματα των διαφωνούντων και με τον λόγο του, όπως αναφέρουν χρονικά της εποχής, κατάφερε να μεταπειθεί αρκετούς αιρετικούς, όπως το 1207 μια ομάδα Βαδίων στην περιοχή Δριέξ της νότιας

⁷⁵ Chiffolleau 2011, σ. 154 κ.ε. Η χρήση του ξύλινου φέρετρου στον ενταφιασμό, αντί για το σάβανο, φαίνεται πως ξεκινά στις αρχές του 14ου αιώνα. Βλ. Chiffolleau 2011, σ. 118–119.

⁷⁶ Chiffolleau 1988, σ. 19–22. Bérion & Chiffolleau 2009, σ. 153–165. Le Goff 2010, σ. 206.

⁷⁷ Coquery 1891, τ. Α', σ. 139. Chiffolleau 1988, σ. 22.

Γαλλίας. Το σύνθημά του ήταν: «Να μιλάς με τον Θεό, για τον Θεό». Αδίκως λοιπόν κατηγορήθηκε ως «εμπνευστής της Ιερής Εξέτασης», αφού, αντιθέτως, το όπλο του ήταν η πειθώ βασισιμένη στη συστηματοποιημένη μελέτη θεολογικών προαγματείων. Δέκα χρόνια μετά τον θάνατο του Δομίνικου η Εκκλησία θα διευρύνει το πεδίο της («πειθού») ιδρύοντας τον φοβερό θεσμό της *Le-ras*. Εξέτασης.⁷⁸ Στον δε άγιο Φραγκίσκο και στους συντρόφους του, που επιχείρησαν ενταγμένως να βρουν συμβιβαστικές λύσεις ανάμεσα στο χρέος και τη σωτηρία, θα αποδοθεί, ούτε λίγο ούτε πολύ, η θεολογική στηρίξη της κοινωνίας της αγοράς! Οι πρώτοι Φραγκισκανοί ασχολήθηκαν επιστηματικά με το χρέος, τον ρόλο και την αξία του, όμως η σκέψη τους δεν υπήρξε ποτέ οικονομική.⁷⁹

Καθώς συνδέονται όλο και περισσότερο με τα κυρίαρχα στρώματα των πόλεων, οι περισσότερες ομάδες Επατών υποτάσσονται προς τα τέλη του Μεσαίωνα στις κατεστημένες εξουσίες και αναπαράγουν πρακτικές και πρότυπα αντίθετα προς τις αρχικές τους διακηρύξεις. Σταδιακά, από κίνημα βασισμένο σε μια εκπληκτική διανοητική ικανότητα προσέγγισης των νέων φαινομένων της εποχής τους, οι Φραγκισκανοί μετατρέπονται σε θεσμικό κατεστημένο· ή, αλλιώς, κατά μία λιγότερο αυστηρή αλλά πραγματικότερη εκδοχή, τα επαπειτικά τάγματα «καταστάθηκαν από τις ίδιες τις πόλεις τις οποίες επιδίωξαν να σώσουν».⁸⁰ Έργονός παραμένει πως οι πραγματικοί φτωχοί, με τους οποίους είχαν ταυτιστεί αρχικά οι Επαίτες, πλέον παρακμάζονται και η αναζήτηση της σωτηρίας παίρνει διαφορετικά μονοπάτια.

Παράλληλα, σύμφωνα με τους ιστορικούς του Μεσαίωνα, τα επαπειτικά τάγματα θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη ενός «αστικού πατριωτισμού» και τη διαμόρφωση μιας «αστικής θρησκείας».⁸¹ Καθώς η θρησκεία παραμένει για όλο τον Μεσαίωνα η αναπόφευκτη αναφορά, οι πόλεις

⁷⁸ Vaucher 1988α, σ. 375–377· Vaucher 1994γ, σ. 268· Vincent C. 2012, σ. 46.

⁷⁹ Βλ. το βιβλίο του Giacomo Todeschini, Todeschini 2008. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, πολύ πριν από τον προτεσταντισμό είναι οι Φραγκισκανοί που επινόησαν την ηθική του καπιταλισμού, δηλαδή νομιμοποίησαν θεολογικά μια οικονομική θεωρία η οποία στη συνέχεια θα κατευθυνθεί προς το συλλογικό όφελος και την ευμάρεια και θα προάξει την «καπιταλιστική θεωρία», δηλαδή τη «σωστή χρήση του πλούτου». Βλ. επίσης τον αντίλογο του Jacques Le Goff, στο Le Goff 2010, σ. 207. Ο Giacomo Todeschini λέγεται βέβαια πως η σκέψη των Επαίων ήταν θεολογική και όχι οικονομική· βλ. Todeschini 2019, σ. 71–87.

⁸⁰ Desbommes 1983· Le Goff 1994, σ. 238–240· Βέτιου 2004, σ. 141.

⁸¹ Le Goff 1994, σ. 238–239· Vaucher 1995.

ΜΕΡΟΣ Γ' - 2. Η ΕΡΓΟΠΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΟΛΗ ΕΠΙΠΤΟΞΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
και οι άρχοντες τους οφείλουν να προσφύγουν σε σύμβολα θρησκευτικά για να εμπειδώσουν την ισχύ τους.

Οι πόλεις και η αστική θρησκεία

Με τον όρο *αστική θρησκεία* οι ιστορικοί περιγράφουν το φαινόμενο της «ιδιοποίησης από τις αστικές αρχές αξιών σύμφωνα με τη θρησκευτική ζωή προκειμένου να νομιμοποιηθούν, να δοξάσουν και να επεκτείνουν την εξουσία τους, πάντα εν ονόματι του κοινού καλού και της κοινής σωτηρίας». Άλλοι ιστορικοί, πάλι, αντιστέφουν τη λογική της εκκοσμίκευσης και αναφέρονται στην «εμποσίωση της κοσμικής εξουσίας». Κύρια χαρακτηριστικά ρούνται πάντως οι ιδιαίτεροι άγιοι-προστάτες των πόλεων με τις αντίστοιχες λατρευτικές δραστηριότητες και οι θεοσειές πομπές των κατοίκων.⁸²

Κατ' αρχάς οι αστικές αρχές τον Μεσαίωνα οφείλουν πάντα να εμπανίζονται ευλαβέστεατες και να ευθυγραμμίζονται με τις θρησκευτικές παράδοσεις. Τιμούσαν δημοσίως και επισήμως τους αγίους-προστάτες προσφέροντας λόγου χάρι, λαμπάδες εκ μέφους της πόλης. Στο Ορβιέτο της Ουμβρίας, στην κεντρική Ιταλία, ο καθέδικος νάος, αφιερωμένος στην Παρθένο, δεχόταν στις 15 Αυγούστου εκ μέφους της κοινότητας μια λαμπάδα των 50 λιβρών και κάθε άγιος τοπικής ή ευρύτερης εμβέλειας λάμβανε παρόμοια δωρεά στην ιδιαίτερη ονομαστική του εορτή.⁸³

Η ανάμειξη των δημοτικών αρχών στις εφορτές λατρείας των αγίων και στο θρησκευτικό πεδίο παίρνει όμως και πιο παρεμβατικές μορφές. Τα δημοτικά συμβούλια κανονίζουν, για παράδειγμα, τη διοργάνωση πρόσθετων θρησκευτικών τελετών, δηλαδή πέραν όσων υπήρχαν στο εορτολόγιο της Εκκλησίας, πλειοδοτώντας έτσι στη λατρεία κάποιου συγκεκριμένου αγίου της προτίμησής τους. Αποφασίζουν, ακόμη, την καθεύρωση νέων θρησκευτικών αγίων, επιβάλλοντας έτσι ένα νέο θρησκευτικό εορτολόγιο, εμπλουτισμένο με σύγχρονες πολιτικές αναφορές, όπως, για παράδειγμα, στη Σιένα, όπου έπειτα από μια επιτυχή πολεμική μάχη η γιορτή του αγίου Γεωργίου μετατράπηκε με ψήφισμα του δημοτικού συμβουλίου σε επίσημη αργία.⁸⁴ Επιπλέον, οι δημοτικές αρχές θεσπί-

⁸² Vaucher 1995, σ. 1–5.

⁸³ Vaucher 2007, σ. 169–170.

⁸⁴ Vaucher 2007, σ. 170.

ζου ευθέως αλλαγές στο καθιερωμένο θρησκευτικό εορτολόγιο. Το 1340 το δημοτικό συμβούλιο της πόλης Ποτζίμπόνσι στην Τισσάλη επέβαλε η εορτή του αγίου Lucchese να μη γιορτάζεται πλέον στις 28 Απριλίου αλλά μερικές μέρες αργότερα, με την προσθήκη μιας νυχτερινής παρελάσης με δάδες, μιας πρωινής πομπής και ενός πανηγυριού. Έτσι, οι θρησκευτικές γιορτές των πόλεων, η οργάνωση, η διαχείριση και η σημασία τους, δηλαδή η αναβάθμιση ή, αντίθετως, η υποτίμησή τους, γίνονται όλο και περισσότερο θέμα των δημοτικών αρχών.

Παράλληλα, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο εξέλιξης της λατρείας των αγίων στο σύνολο της Ευρώπης, πολλαπλασιάστηκαν οι υποψήφιοι προς αγιοποίηση. Επρόκειτο κυρίως για λαϊκούς τοπικούς αγίους, για ευλαβέστατους και σιωπηλούς που μαρτύρησαν και λατρεύονταν ήδη ως άγιοι στον τόπο τους από κατ'εξοχή αγίων αλλά απόμακρων μεγάλων αγίων της Εκκλησίας, έναν ιδιόμορφο άγιο, εγγύς, πιο προσεγγίσιμο, πιο διαθέσιμο και πιθανώς αποτελεσματικότερο. Δευτερευόντως επρόκειτο για πρόσωπα τα οποία ισχυρές οικογένειες, αδαφότητες ή κοινωνικά ανερχόμενες ομάδες επιδιώκουν για λόγους πολιτικούς να τα επιβάλλουν ως αγίους.⁸⁵ Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο οι τοπικοί άγιοι δεν είχαν λάβει επίσημη αναγνώριση από την Εκκλησία. Παράγεται, από τα μέσα του 13ου αιώνα η επίσημη διαδικασία αγιοποίησης από την παπική εξουσία καθίσταται πλέον δύσκολη. Το 1234 το πρωτόκλιση αρμοδιότητα του πάπα. Η παπική είχε προβεί επανειλημμένα σε καταγγελίες της λατρείας των νέων τοπικών «ψευδομαρτύρων», εκφράζοντας έτσι την ανησυχία της, και επί τούτου διαμορφώθηκαν πλέον ειδικές διαδικασίες δομές για την έρευνα και την αγιοποίηση.⁸⁶ Υπάρχουν όμως αυξανόμενα κοινωνικά αιτήματα αγιοποίησης.

Ειδικά στη μεσογειακή Ευρώπη οι δημοτικές αρχές υπό τη λαϊκή πίεση, και ενίοτε με τη στήριξη του κλήρου της επικράτειας, ανέλαβαν μια de facto αγιοποίηση τοπικών αγίων, στους οποίους αποδίδουν πλέον όλες τις σχετικές τιμές: η ιδιαίτερη γιορτή του αγίου εγγράφεται στο εορτολόγιο των επίσημων αγίων της κοινότητας, όπου συχνά αντικαθιστά τον προγενέστερο προστάτη της πόλης, όπως συνέβη με τον προαναφερθέντα άγιο Lucchese της Ποτζίμπόνσι, που κατ'άφευε χάρη στο δημοτικό συμβούλιο να

ΜΕΡΟΣ Γ' - 2. Η ΕΠΙΡΡΗΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΟΛΗ: ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

αντικαταστήσει τον έως τότε επίσημο άγιο της πόλης, τον άγιο Λαυρέντιο. Παρότι η Ρωμαϊκή Εκκλησία αρνιόταν σε πολλές πόνεις της Ιταλίας την επισημη αναγνώριση των νέων αγίων-προσώπων τους, τα οικεία δημοτικά συμβούλια και οι κάτοικοι συνεχίζαν να τους λατρεύουν δημοσίως, καθίς γινόντα και την ευμάρεια της πόλης. Έτσι, λόγω χάρη, στην πόλη Τρεβίζο στο Βένετο της βόρειας Ιταλίας ο Henri de Bolzano, ένας άσχημος και ευλαβέστατος ξυλοπυργός, καθιερώθηκε με τον θάνατό του το 1315 ως άγιος-προστάτης της πόλης και η λατρεία του συνεχίστηκε, παρά τη συστηματική άρνηση της Εκκλησίας να τον αναγνωρίσει επίσημα. Το φαινόμενο των τοπικών αγίων, που επιλέγονταν εν μέσω λαϊκού ενθουσιασμού, εμπράκτως επιβάλλεται ως ένας νεότευκτος κοσμικός θεσμός. Θα εδραιωθεί και θα αναγκάσει την παπική εξουσία να συμβιβαστεί και να αναγνωρίσει δύο καθιερωμένα αγιοσύνη: τους επίσημους και επικυρωμένους από τον πάπα αγίους, τους sancti, και δευτερευόντως τους beati, που περιφίλωναν σε τοπική λατρεία. Στην πράξη βέβαια δεν υπήρχε διαφορά, αλλά μόνο το 1634 ο πάπας Ουρβανός Η΄ θα τακτοποιήσει οριστικά την υπόθεση των beati.⁸⁷

Καθίσταται πάντως προφανές πως οι δημοτικές αρχές στις ιταλικές πόλεις από τον 13ο αιώνα και έπειτα δεν ασχολούνται μόνο με την αστυνόμευση και τον έλεγχο συναλλαγών και πράξεων, αλλά έχουν ακόμα οικειοποιηθεί τη λατρεία των αγίων, καθώς και άλλες μέχρι πρότινος εκκλησιαστικές αρμοδιότητες. Το ίδιο συμβαίνει και στις γεφυρωμένες πόλεις. Στη Νυρεμβέργη της Βαυαρίας, λόγω χάρη, οι άρχουσες ομάδες μαζί με τις δημοτικές αρχές θα επιβάλλουν στα τέλη του 13ου αιώνα ως άγιο-προστάτη ένα πανελάως άγνωστο έως τότε πρόσωπο, τον άγιο Sebald (ή Sebaldus), έναν μυστηριώδη και σκοτεινό ερημίτη που έζησε τον 11ο αιώνα στην περιοχή. Εδώ η πίεση δεν προήλθε από τις λαϊκές μάζες αλλά από τις ανερχόμενες κοινωνικά ομάδες της πόλης, που επιδίωξαν να προσεταιριστούν έναν τοπικό άγιο για να στηρίξουν αποτελεσματικότερα τις όποιες αρχές τους προθέσεις. Το δημοτικό συμβούλιο της Νυρεμβέργης πέντα ως το 1273 θα χτίσει προς τιμήν του μια μεγάλη εκκλησία και ο άγιος Sebald θα γίνει το σύμβολο της ελευθερίας και της μεγάλης ανάπτυξης της Νυρεμβέργης. Ακόμα, ο άγιος Sebald θα αποκτήσει ονομαστική εορτή: η μνήμη του θα εορτάζεται με κάθε επισημότητα στις 19 Αυγούστου από τους κατοίκους της πόλης. Τέλος, ανασηματώνεται η βιογραφία του, μεταγενέστερα χείμενα θα μεταμορφώσουν

⁸⁵ Vauchez 1989α, σ. 377. Vincent C. 1994, σ. 176 κ.ε.

⁸⁶ Vauchez 1988β, σ. 34 κ.ε.

⁸⁷ Vauchez 1988β, σ. 102, 111, 114, 277 κ.ε. Vauchez 1989α, σ. 378. Vauchez 2007, σ. 176.

τον Sebald σε γόνο αριστοκρατικής οικογένειας που εγκατέλειψε κάστρα και συγγενείς για να ζήσει φτωχός και μόνος στη Βαυαρία ή, κατά μία άλλη εκδοχή, θα τον μετατρέψουν σε γιο του βασιλιά της Δανίας που πέθανε ενώ γκωπο στην περιοχή. Οι επίμονες και συνεχείς πιέσεις του δημοτικού συμβουλίου της Νυρεμβέργης επί πολλές δεκαετίες θα αναγκάσουν το 1429 τον πάπα Μαρτίνο Ε' να αγιοποιήσει τον Sebald επισήμως.⁸⁸ Όπως βλέπουμε, η τυπική διακρίση μεταξύ πολιτικών και θρησκευτικών αριστοκρατών εμφραίνεται συγκεκριμένα.

Σε άλλες μεγάλες πόλεις της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, στη Λυβείνη, την Κωνσταντία ή τη Βιέννη, οι ισχυρές εμπορικές ελίτ δεν χρεατούν απλώς τα ηνία της αστικής κοινότητας. Ελέγχουν ακόμα τη διαδικασία των διαθηκών και των ευλόγων δωρεών, καθώς αυτές δεν υπαγορεύονται σε εκκλησιαστικούς αλλά στο δημοτικό συμβούλιο της πόλης. Φροντίζουν επιμελώς, καθώς φαίνεται, για τη σωστή εφαρμογή των σχετικών διατάξεων, διαφυλάσσοντας και ενισχύοντας την εικόνα τους ως ευλαβέστατων επικεφαλής μιας κοινότητας πιστών. Παράλληλα μεριμνούν για την κατασκευή της ιστορικής μνήμης της πόλης. Έτσι, στη Ρατισβόνη της Βαυαρίας το συμβούλιο της πόλης το 1462 θα παραγγείλει λειψουργίες με κοσμικό χαρακτήρα για να μνημονεύσει πολιτικής φύσεως συμβάντα, αλλοιώνοντας έτσι τις καθιερωμένες θρησκευτικές γιορτές: η τήρηση της ημέρας του αγίου Ουρβανού συμπληρώνεται με δοξολογίες για την επιτυχή αντιμετώπιση από την πόλη μιας κατακτητικής προστάθειας το 1337, ενώ οι γιορτές του αγίου Καρόλου και του αγίου Βίσε εμπλουτίζονται με τελετουργικούς πανηγυρισμούς για την, εν πολλοίς λησμονημένη, επικράτηση του Καρόλου μάγνου στην περιοχή ενάντια στους άπιστους Αβάρους κάπου στα τέλη του 8ου αιώνα.⁸⁹

Επιλέγοντας προγόνους και αξιοσημείωτα γεγονότα οι αστικές αρχές, όπως και οι αριστοκράτες, πλάθουν την ιστορική μνήμη της πόλης και την πολιτική της ταυτότητα. Βέβαια, συνεχίζουν πάντα να προσφεύγουν στη θρησκεία για να τις υμνήσουν.

Κατά ανάλογο τρόπο στις γαλιδικές πόλεις οι καθαρά θρησκευτικές γιορτές οργανώνονται και ορίζονται από τις δημοτικές αρχές, ενώ οι κοσμικές γιορτές γίνονται πάντα εν ονόματι κάποιου αγίου. Στην πραγματικότητα, όλες οι γιορτές της πόλης είναι αδιακρίτως θρησκευτικές και αστικές. Κάθε

γιορτή συμβολίζει την ενότητα των κατοίκων της πόλης, με τη δική της ιστορία, την ιδιαίτερη ταυτότητά της και τους σχετικούς μύθους και θρύλους. Ευλαβικές πομπές οργανώνονται με ποικίλες αιτίες: για αμυγώς θρησκευτικούς λόγους με βάση το επίσημο εορτολόγιο, αλλά και για κοινωνικών, την ασχήμια του αέρα (η μόλυνση του οποίου θεωρείται, όπως είδαμε, αιτία επιδημίας), το σταμάτημα των βροχοπτώσεων ή, αντιθέτως, το ξεκινώντας τους. Θρησκευτικές πομπές οργανώνονται επίσης για καθαρά πολιτικής, την καλή έκβαση μιας επικείμενης στρατιωτικής σύρραξης ή τον εορτασμό μιας νικηφόρας μάχης.⁹⁰

Οι θρησκευτικές πομπές πάντως κάνουν τον γύρο της πόλης και το νέο συμβολικό τους επίκεντρο είναι το δημαρχείο και όχι η κεντρική εκκλησία. Παράλληλα οι νέοι άρχοντες της πόλης είναι οι φορείς μιας νέας οργάνωσης του καθημερινού χρόνου. Ο χρόνος των εμπόρων, που υπολογίζεται με το ρολόι, θα αντικαταστήσει σταδιακά τον χρόνο της Εκκλησίας, που ρυθμίζονταν από τις καιμπάνες. Άλλωστε, το σύμβολο της νέας οργάνωσης του χρόνου, το δημόσιο ρολόι, τοποθετείται συνήθως στην πρόσοψη του δημαρχείου, το οποίο γίνεται τρόπον τινά η «αστική εκκλησία». Πάντως στην καρδιά των θρησκευτικών πομπών βρίσκονται πλέον οι άρχοντες της πόλης και όχι οι εκκλησιαστικοί παράγοντες και η διάταξη στις πομπές των διαφόρων αδελφοτήτων κανονίζεται από τις δημοτικές αρχές.⁹¹

Οι κάτοικοι προσαρμόζονται σε αυτές τις εξελίξεις, και όταν κάποιος αστός στα τέλη του Μεσαίωνα δωρίζει χρήματα για τη «σωτηρία της ψυχής του» όχι πια σε κάποιο θρησκευτικό ίδρυμα ή σε κάποια ευλαβή αδελφότητα αλλά στο συμβούλιο της πόλης του, το αξιολογεί έτσι ως τον πλέον κατάλληλο διαμεσολαμβάνη μετάξυ γης και Ουρανού. Άλλωστε, το δημοτικό συμβούλιο αποκαλείται ενίοτε «αδελφότητα του Δήμου».⁹²

Σε αντιπαράθεση ή σε συνεργασία με τους ποικίλους εκκλησιαστικούς παράγοντες, η «θρησκευτική πολιτική» των δημοτικών συμβουλίων ποικίλλει από πόλη σε πόλη, αλλά η γενική τάση στα τέλη του Μεσαίωνα είναι η επέκταση των αρμοδιοτήτων τους εις βάρος των παραδοσιακών εκπροσώπων της Εκκλησίας. Επιπλέον, χάρη στην αυξανόμενη αίγλη τους οι

⁹⁰ Duby & Le Goff 1980, σ. 591–603. Matz 1995, σ. 351–366.

⁹¹ Le Goff 1960, σ. 417–433. Duby & Le Goff 1980, σ. 596–603.

⁹² Richard 2010α, σ. 6.

⁸⁸ Vauchez 1988β, σ. 77, 98, 325. Vauchez 1989α, σ. 376–378.

⁸⁹ Richard 2010β, σ. 75, 77–78.

δημοτικές αρχές θα καταφέρουν να κατευθύνουν τις ευλαβικές δωρές των κατοίκων προς τα ιδρύματα της προτίμησής τους.⁹³

Η αστική θρησκεία, συνδεδεμένη με την ιδιαίτερη ιστορία της κάθε πόλης, αποτέλεσε συνεπώς συστηματοικά πεδίο δράσης των αστικών αρχών, που εν ονόματι του κοινού καλού και της αστικής ταυτότητας, εν ονόματι της ιδίας της πίστης, καταφέρνουν να παραμερίσουν τους εκπροσώπους της Εκκλησίας. Η θρησκεία θα παραμείνει η βασική αναφορά για όλο τον Μεσαίωνα αλλά θα αλλάξει πρόπου, τόπου και μέσα έκφρασης.

Παρόλ'αυτα οι ανερχόμενες δημοτικές αρχές καταφέρνουν να οικειοποιηθούν σταδιακά και άλλες, θεωρούμενες πρωτίστως εκκλησιαστικές αρμοδιότητες, όπως η πρόνοια και τα νοσοκομεία, επηρεάζοντας έτσι ευθέως τις μορφές στήριξης των φτωχών.

Η εκκοσμίκευση της ελεημοσύνης

Οι περισσότεροι ιστορικοί αποκαλούν «εκκοσμίκευση της ελεημοσύνης» τη σταδιακή ανάληψη από τις αστικές και τις κοινοτικές αρχές των βασικών λειτουργιών πρόνοιας, όπως οι διανομές τροφίμων και τα νοσοκομεία, που έως τότε ελέγχονταν από την Εκκλησία. Πενικευμένο σε όλη την Ευρώπη στα τέλη του Μεσαίωνα, αυτό το φαινόμενο εκφράζει εμπράκτως τη σύγκλιση διακριτών τάσεων «εκκοσμίκευσης» που προσηύχταν διαφορετικών για μια νέα συνθήκη.

Όπως αναφέρθηκε στα αντίστοιχα κεφάλαια, η μεσαιωνική πρόνοια με τη μορφή πρωτίστως της ελεημοσύνης ταυτιζόταν με τη χριστιανική θρησκεία και αποτελούσε βασική εκκλησιαστική αρμοδιότητα. Από τον 13ο αιώνα, στο πλαίσιο της «επανάστασης της ελεημοσύνης των επαιτικών παγμάτων»,⁹⁴ οι αγασθεργίες (εκκοσμικεύονταν), δίχως ποτέ να χάσουν τα θρησκευτικά τους κίνητρα. Διαχέονται σε έναν διευρυμένο πληθυσμό και αντιστοιχούν σε έναν ουσιαστικότερο εκχριστιανισμό της κοινωνίας, στην αναδιάρθρωση βασικών θρησκευτικών λειτουργιών. Η πρωτοκαθεδρία της Εκκλησίας διατηρείται αλλά, εν ονόματι της θρησκείας, οι πρακτικές ευλάβειας και ελεημοσύνης κατακλύζουν τις μεσαιωνικές κοινωνίες υπερβαίνοντας το εκκλησιαστικό μονοπώλιο. Όπως είδαμε, αδειφόφωτες, «Γενικές Ελεημοσύνες», νοσοκομεία, ευλαβικές διαθήκες και άλλοι συλλογικοί ή ατομικοί

ΜΕΡΟΣ Γ' - 2. Η ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗ. ΕΠΙΠΤΗΣΕΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΣΜΕΝΑ

τρόποι στήριξης των φτωχών έλκουν τους κατοίκους πόλεων και κοινοτήτων, αυξάνοντας έτσι εθελοντικά τους διαθέσιμους σωτηρίας για τους δωρητές. (Ας σημειωθεί πως οι διάφορες μορφές πρόνοιας δεν ήταν πάντα διακριτές, μετξύ τους, ούτε οι φορείς τους σταθεροί: αδειφόφωτες αναλάμβαναν κομμάτια ή διανομές τροφίμων, ενώ κάποιες «Γενικές Ελεημοσύνες» νοσοκόμων ως αδειφόφωτες. Όσο για το μεσαιωνικό νοσοκομείο, που στήριζαν σε φιλεύσπλαχνες δωρές, ήταν πρωτίστως άσυλο για ενδείς, ανήμπορους και άστεγους, και όχι τόπος ίασης. Το μεσαιωνικό νοσοκομείο, όπως τονίσαμε, ήταν ένας τρόπος διαχείρισης της φτώχειας.) Η πρόνοια λοιπόν σωτηρία της ψυχής του κάθε ελεήμονα. Πολλάπλασιαζόμενη όμως εθελοντικά, αποκτά καθαρά κοσμική διάσταση. Κινητοποιεί μεγάλο μέρος του πληθυσμού και, αντικαθιστώντας ή συμπληρώνοντας τις προγενέστερες μηχανικές μορφές αλληλεγγύης, λαμβάνει μια αναβθμισμένη κοινωνική λειτουργία. Οι κάτοικοι πόλεων και κοινοτήτων αισθάνονται υπεύθυνοι για την πρόνοια και συντρέχουν ποικιλοτρόπως τους φτωχούς.

Η οικονομική ανάπτυξη οδήγησε προς τη διάλυση του προγενέστερου κοινωνικού δεσμού. Συνοδεύτηκε όμως, χάρη στον πολλαπλασιασμό επαγγελματικών συντεχνιών και αδειφοτήτων, από τη διαμόρφωση νέων σχημάτων αλληλεγγύης σε επίπεδο χωριού, γειτονιάς, επαγγελματίων, ενορίας.⁹⁵ Η «ενρωπία» του συστήματος, δηλαδή η τάση κοινωνικής διαφοροποίησης και η συνεπαγόμενη δύχνοια, απότοκοι της οικονομικής άνοθης, αντισταθμίστηκε από νέες κοινωνικές συνδέσεις.⁹⁶ Η έντονη ανάγκη συλλογικής έκφρασης, το «συν-ανήκειν», έλαβε τη μορφή είτε δημόσιων θεσμών (των κοινοτικών και αστικών αρχών) είτε ημιδημόσιων θεσμών (όπως οι συντεχνίες) είτε, τέλος, «ιδιωτικών» θεσμών (όπως οι αδειφόφωτες).

Η συλλογικότητα συντεχνιών και αδειφοτήτων δεν ήταν αποκλειστικά συμβολική. Πέραν του ετήσιου συμποσίου τους, τα μέλη των αδειφοτήτων, λόγω χάρη, συγκεντρώνονταν μία φορά τον χρόνο για να ελεέξουν τον επτεπραμμένο τους και να σχεδιάσουν, να διοργανώσουν, να συντονίσουν διάφορες κοινές δραστηριότητες. Καταγράφουν έσοδα και έξοδα στους σχετικούς λογαριασμούς, συλλέγουν και διαχειρίζονται πόρους, ασκούν ετήσιο έλεγχο στον εκπρόσωπό τους, ο οποίος οφείλει τακτικά να αποδώσει λογαριασμό

⁹³ Le Blévec 2000, τ. Α', σ. 301.

⁹⁴ Richard 2010α, σ. 7.
⁹⁵ Vauchez 1980, σ. 152.

⁹⁶ Στην φυσική η ενρωπία είναι η λειτουργία που καθορίζει την στάξια (κατάσταση ύλης πής τάξης) ενός συστήματος, ατξία η οποία αυξάνεται όταν αυτό εξελίσσεται.

στους συν-αδελφούς. Πενικότερα, εκτιμάται, όπως σημειώθηκε ήδη, πως οι πολυπληθείς αδελφότητες αποτέλεσαν χώρους εκπαίδευσης στα κοινά.⁹⁷

Με την οικονομική κρίση και την επιδημία της πανώλης, όπως είδαμε, αυτά τα δεδομένα μεταβάλλονται. Εν ονόματι πάντα της ελεημοσύνης, του αδελφικού μοιράσματος και της ανταπόδοσης οι περισσότερες αδελφότητες θα προσφιστούν στις «δυστυχίες των καιρών». Εφεξής, ανταποκρινόμενες πρωτίτως στην ανάγκη των μελών τους, οι αδελφότητες θα καλύψουν την ελλείψη οικονομικής συνέχειας, τη διαφρηγμένη κοινωνικότητα, την αυξημένη ανάγκη εξασφάλισης σίτουρης συνδρομής για το επάγγελμα, και θα επικεντρωθούν στην αλληλοβοήθεια και τις επικηδείες δράσεις.

Ωστόσο, η διευρυμένη αναδιανομή βοήθειας, θρησκευτικά και κοινωνικά απαράτητη, δεν εξαφανίζεται παντελώς από τις δραστηριότητες ορισμένων αδελφότητων. Η μικρή πόλη Βιβίε στη νότια Γαλλία διέθετε πέντε αδελφότητες, οι οποίες πριν από την κρίση και την πανώλη βοηθούσαν τους ενδεείς. Αργότερα, το 1371, η μία από αυτές, η κοσμική αδελφότητα «Ελεημοσύνη της Μονής», συνεχίζει, όπως δείχνουν τα οργανωμένα και καθοδιατηρημένα της αρχεία, να διενεργεί διανομές κάθε χρόνο. Για οκτώ μήνες, και συνεχόμενη από την 1η Νοεμβρίου (γιορτή των Αγίων Πάντων) μέχρι την 24η Ιουνίου (γιορτή του αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή), μοιράζει μεγάλες ποσότητες ψωμιού. Με βάση λεπτομερείς υπολογισμούς, οι διανομές αυτές αντιστοιχούσαν σε 4 καρβέλια ψωμί τρεις φορές την εβδομάδα για κάθε φτωχό, και μπορούσαν έτσι να βοηθήσουν ουσιαστικά το 9% του πληθυσμού της κοινότητας. Βορειότερα, στο Φράνκπουρκ της Ελβετίας η μεγάλη «Αδελφότητα του Αγίου Πνεύματος», σύμφωνα με τα λογιστικά της, θα μοιράσει στη διάρκεια του 1482 είκοσι τόνους ψωμί σε δεκαοκτώ δόσεις, προσεχόντως έτσι προς την πόλη 2.000 ενδεείς.⁹⁸ Εκτός από τις αδελφότητες υπήρχαν, όπως σημειώθηκε, λογής λογής οργανωμένα σχήματα για συλλογική διανομή τροφίμων, όπως οι «Γενικές Ελεημοσύνες». Αλλά καθώς το μεγαλύτερο μέρος των εισοδημάτων τους προερχόταν από αποδόσεις γης και ακινήτων, με την κρίση στα τέλη του Μεσαίωνα οι «Ελεημοσύνες» είχαν την ίδια μοίρα με τους υπόλοιπους και τα έσοδά τους κατέρρευσαν. Κυρίως όμως δεν προσελκύουν πλέον τις δωρεές των πιστών. Η Αλμοίνα της Βαρκελώνης, λόγω χάρις, δεν συγκεντρώνει πια κληροδοτήματα και γνωρίζει οικονομική στενότητα. Θα περικόψει τις παροχές προς τους φτωχούς κατά 93% δια-

κόπτοντας τις διανομές φαγητού και διατηρώντας μόνο τις τελετουργικές της δραστηριότητες.⁹⁹

Βέβαια, οι επιδημίες μείωναν τον πληθυσμό που χρειάζταν στην ξη, ενώ οι στρωδεις τον αύξαναν. Λοιμοί και λιμοί ισοσκελίζαν, με μικρόνομες τροφίμων. Ωστόσο, τα κενά στα έσοδα των «Ελεημοσύνων» έμεναν νομές και η παρόδοση της «Γενικής Ελεημοσύνης» ανατρέπεται. Άλλοι καιταργείται, όπως στις πόλεις Βαλάνς και Βιεν της νοτιοδυτικής Γαλλίας, και άλλου μεταφέρεται στις εισόδους της πόλης, προκειμένου να αποτραπεί η είσοδος των ανεπιθύμητων πλέον ενδεών.¹⁰⁰ Έτσι, στον Βορρά του 15ο αιώνα, οι δημοτικοί άρχοντες της Αλβης μοιράζαν στα σύνορα της πόλης κάποια αποφάγια σε ομάδες Γαιγγάνων, προσκυνητών ή αγροτών που εργατέλειταν τη ρημαγμένη από τον πόλεμο γειτονική ύπαιθρο, δηλαδή προσφύγων πολέμου. Πρόκειται, όπως διευκρινίζει σε πολύ πρόσφατο άρθρο της η Irène Dietrich-Strobbe, για μια προσπάθεια συντηράσματος της επιταλής ελεημοσύνης και της απαγόρευσης έλευσης «ξένων» φτωχών—αντρών, γυναικών, παιδιών—, για μια «αποστρεπτική ελεημοσύνη» που στόχος της είναι να απωθήσει εκτός πόλης τους απόδοκετους φτωχούς.¹⁰¹

Το νέο και γενικευμένο σε όλη την Ευρώπη φαινόμενο είναι πως μετά τα 1340—1350 οι αστικές αρχές παίρνουν όλο και συχνότερα τα ηνία των προσωακών συστημάτων εξασφαλίζοντας έτσι τη συνέχισή τους. Η απείτηση για επίδειξη θρησκευτικότητας και ευάβειας μέσω της αγαθουργίας απορροούσε ατομικά κάθε μέλος της άρχουσας ομάδας αλλά και συλλογικά τους άρχοντες της πόλης ως υπεύθυνους της αστικής διακυβέρνησης. Ευάβεια και ελεημοσύνη αποτελούσαν απαραίτητο μέρος των αστικών ιεροτελεστιών. Οι αρχές πόλεων και κοινοτήτων αναλαμβάνουν την πραγματοποίηση αγαθουργιών για λόγους κοινωνικού κύρους και επιδιώκουν να συγχροήσουν ένα σώμα έχοντας τον Χριστό ως επικεφαλής. Η αποστολή της εφής, της ενότητας και της ομόνοιας των πιστών, ταυτισμένη με την caritas και τη Χριστιανική θρησκεία, δεν προσδιορίζει μόνο την Εκκλησία ή τις αδελφότητες αλλά και τις αστικές αρχές.¹⁰² Ακολούθως σε περίοδο κρίσης αυτές οι

⁹⁹ Serrahima i Baluis 2016, σ. 175—205 και ειδικότερα σ. 199.

¹⁰⁰ Duby & Le Goff 1980, σ. 538. Le Blévec 2000, τ. Α', σ. 287 κ.ε.

¹⁰¹ Dietrich-Strobbe 2019.

¹⁰² Le Blévec 2000, τ. Α', σ. 291, 296—297.

⁹⁷ Vincent C. 1994, σ. 31 κ.ε.· Le Blévec 2000, τ. Α', σ. 252 κ.ε.· Rosser 2015, σ. 205.

⁹⁸ Le Blévec 2000, τ. Α', σ. 259 κ.ε.· Vincent C. 2012, σ. 187.

δραστηριότητες πρόνοιας, όπως και η μέριμνα για τη σιτάρχεια της πόλης, αποκτούν πρωτίστως πολιτικό, κοινωνικό και λειτουργικό χαρακτήρα και οι δραστηριότητες διανομής προφίμων μετατοπίζονται από τις αδελφότητες

οι οποίες βέβαια οι ίδιες ισχυρές οικογένειες ήλεγχαν αφενός τις δημοτικές αρχές και αφετέρου τη διαχείριση αδελφότητων, παρακαλών και Ελεημοσυνών, και έτσι εκδηλωνόταν ήδη η τάση συγκέντρωσης εξουσιών και αρμοδιοτήτων. Στη νοτιοδυτική Ιαλλία, λόγου χάρη, το σύνολο των βεσμών φιλανθρωπίας βρίσκεται στα χέρια των δημοτικών αρχών, που είναι οι «φίλακες των υλικών και πνευματικών αγαθών της εκάστοτε κοινότητας». ¹⁰³ Στις υπόλοιπες περιπτώσεις βασικό κοινό γνώρισμα είναι πως στα τέλη του Μεσαίωνα οι κύριες μορφές οργάνωσης της πρόνοιας, οι αδελφότητες και οι «Γενικές Ελεημοσύνες», γνωρίζουν οικονομικές δυσκολίες και οι αστικές αρχές θα αποφασίσουν να εμπλακούν. Αλλού βέβαια συνέβη το αντίθετο: για παράδειγμα, η προαναφερόμενη «Αδελφότητα του Αγίου Πνεύματος» στο Φράνκπουρχ της Ελβετίας θα τραβήξει την προσοχή των αστικών αρχών εξαιτίας της μεγάλης της ανθροπότητας. Το δημοτικό συμβούλιο της πόλης θα ζητήσει αγορά από την αδελφότητα δάνειο με ευνοϊκότερη για την εποχή ρήτρα και τόκο της τάξης του 2,5%. Στη συνέχεια απλώς θα οικειοποιηθεί τη μεγάλη αστική περιουσία της αδελφότητας. ¹⁰⁴

Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ο κοινός παρονομαστής των εξελίξεων παραμένει η μετατόπιση εξουσιών, λειτουργιών, αρμοδιοτήτων και η συγκέντρωσή τους είτε από τις αστικές αρχές είτε από τη βασιλική εξουσία. Κάποιοι ιστορικοί εκτιμούν πως η αποκαλούμενη «εκκοσμίκευση της ελεημοσύνης» αποτελείται συνεπώς από δύο διακριτά, διαδοχικά φαινόμενα: αφενός την καθυστέρη εκκοσμίκευση της ελεημοσύνης, δηλαδή τη δεισιμυή διαδοσή της στον πληθυσμό, και αφετέρου τη «δημοκρατικοποίηση» της ελεημοσύνης, δηλαδή την ανάληψη της πρόνοιας από τις αρχές πόλεων και κοινοτήτων. ¹⁰⁵ Αυτή η τελευταία τάση θα επιβαρύνει σημαντικά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τη θέση των φτωχών, πόσο μάλλον που παρόμοια εξέλιξη αποτυπώνεται και στα μεσαιωνικά νοσοκομεία.

¹⁰³ Fournié 1993, σ. 245–263· Vincent C. 2012, σ. 187.

¹⁰⁴ Vincent C. 2012, σ. 187–189.

¹⁰⁵ Le Blévec 2000, τ. Α', σ. 291 κ.ε.

Η εξέλιξη των νοσοκομείων

Το μεσαιωνικό νοσοκομείο, απομακρυσμένο από την ιατρική παράδοση της Αρχαϊότητας, ήταν πριν απ' όλα ένας χώρος θρησκευτικής και πνευματικής. Τα περισσότερα νοσοκομεία απευθύνονταν αδικαρίτως σε φτωχούς και σε ανήμπορους ασθενείς, ταυτόχρονα θύματα θείου θυμού, μέσο εξιλασμού και καλούς διαμεσολαβητές για τη σωτηρία. Στο Παρίσι, στην προσοχή του νοσοκομείου του Saint-Mathurin υπήρχε διευκρινιστική επιγραφή που καλούσε τους πιστούς να προσφέρουν: «Δώστε, καλοί άνθρωποι, σε αυτό το νοσοκομείο τις δωρεές σας σε νομίσματα, σεντόνια, κουβέρτες, για να στεγαστούν εδώ τα παιδιάματα που έρχονται να ζητήσουν περίθαλψη. Αν βοηθήσετε το νοσοκομείο, οι ελεημένοι φτωχοί θα προσευχηθούν για να εισέλθουν στον Παράδεισο οι ελεημόνες φίλοι τους». ¹⁰⁶

Ο ρόλος του μεσαιωνικού νοσοκομείου-πτωχοκομείου δεν ήταν, όπως τότε λίστηκε επανειλημμένα, τόσο η ίαση όσο η φροντίδα των ανεπίσταθύντων, φροντίδα που ενίοτε έπαιρνε διαστάσεις πολυτέλειας. Κρίνοντας από ορισμένες δωρεές (όπως ήταν οι μεταξωτές ή γούνινες κουβέρτες, τα πουρτουλένια ή χρυσοποικιλία μαξιλάρια), η πολυτέλεια μερικών νοσοκομείων ήταν περιττή για τους φτωχίμους του αλλά συμβολικά σημαντική για τους δωρητές. ¹⁰⁷ Αλλού πάλι, όπως είδαμε, το μεσαιωνικό νοσοκομείο, καθώς δεν διέθετε αρκετούς πόρους, συνδυάζει τη στέγαση των φτωχών με την απαστολή των προφίμων του για επαιρεία.

Το μεσαιωνικό νοσοκομείο λειτουργεί λοιπόν πρωτίστως ως πτωχοκομείο και δεν διακρίνει μεταξύ φτωχών και ασθενών, πόσο μάλλον που νοσήθως πρόκειται για τα ίδια πρόσωπα. Αυτή η αντίληψη προσδίδει στο νοσοκομείο έναν κρίσιμο κοινωνικό ρόλο, αλλά οριοθετεί αυστηρά τη σημασία της ιατρικής: εκ των πραγμάτων, όπως σημειώνει ο Γάλλος, χροστικής και ταγωγής, ιστορικός της ιατρικής Mirko Dražen Grmek, «οι ιατροί είναι εργαζόμενοι για το μεσαιωνικό νοσοκομείο». ¹⁰⁸

Ο χώρος της μεσαιωνικής ιατρικής έχει άλλωστε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρέπει να διευκρινιστεί πως τον Μεσαίωνα όσοι ασθενείς διαβέτουν επαρκή χρήματα δεν απευθύνονται στο νοσοκομείο, αλλά μισθώνουν τις διαπανηρές υπηρεσίες κάποιου ιατρού ή τις φθηνότερες παροχές ενός

¹⁰⁶ Le Grand 1898α, σ. 57.

¹⁰⁷ Le Grand 1898α, σ. 88· Le Grand 1898β, σ. 99–147· Saint-Denis 1985, σ. 33–42.

¹⁰⁸ Vaucher 1980, σ. 155, 162· Grmek 1982, σ. 29.

χειρουργού, αγοράζον φάρμακα από φαρμακοποιούς και βασιζόνταν στις φροντίδες της οικογένειάς τους. Όμως, ακόμα και στα τέλη του Μεσαίωνα, και παρά τον πολλαπλασιασμό των ιατρικών σχολών και των αποφοίτων τους, ο χώρος της επίσημης ιατρικής, ως χώρος θεραπείας, είναι ακόμα αδιαμόρφωτος, βυστός, συγκεχυμένος. Επιπλέον, οι ιστορικοί του Μεσαίωνα διακρίνουν συνήθως μια ζώνη μεσογειακή, και ειδικά στις ιταλικές πύλεις, όπου η ιατρική αναπτύχθηκε δυναμικά, και μια βόρεια ζώνη όπου, εξαιτίας της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού, που ήταν υποταγμένη στη Σχολή Θεολογίας, η πρόοδος της ιατρικής υπήρξε περιορισμένη.¹⁰⁹

Πάντως, οι πανεπιστημιακοί ιατροί της εποχής υπηρέτην κυρίως τις βασιλικές και τις παπικές αυλές, αξιωματούχους του κλήρου και πλούσιους ιδιώτες. Οι μεγάλοι καθηγητές των ιατρικών σχολών (του Παρισιού ή του Μονπελιέ, λόγω χάρη) διέθεταν λαμπρή φήμη, τα εργαλείδια ιατρικής διακρίνονταν από μεγάλη ευφράδεια, αλλά οι ιατροί του σχολαστικισμού, όπως εκπαδευμένοι στη βάση των αντιλήψεων του Ιπποκράτη, του Γαλιανού και των Αράβων συγγραφέων, συνδυασμένων με τη χριστιανική θρησκεία, χαρακτηρίζονται, όπως ήδη σημειώθηκε, από θεραπευτική ανακωχή.¹¹⁰ Συνεπώς δεν είναι τόσο οι επιστημονικές επιτυχίες, αλλά πρωτίστως η κοινωνική και συμβολική τους αίγλη που εξηγεί τη συστηματική μίσθωση από τις ελίτ του Μεσαίωνα διάσημων διπλωματούχων ιατρών.

Οι λαϊκές τάξεις, από τη μεριά τους, απευθύνονταν κυρίως σε μπαμπιέρηδες-χειρουργούς, σε ανεπίσημους εμπειρικούς ιατρούς, σε φαρμακοποιοφύρες και σε κομπογιαίνιτες. Η προσφυγή στις ποιμένες κατηγορίες θεραπευτών, επίσημων και ανεπίσημων, ήταν αναμφίβολα κοινωνικά προσδιορισμένη.

Στη Γαλλία, λόγω χάρη, στα μέσα του 13ου αιώνα η επίσημη θεραπευτική τέχνη, οργανωμένη σε σώματα και συντεχνίες, συγκεντρώνεται από πανεπιστημιακούς ιατρούς, δηλαδή τους απόφοιτους των ιατρικών σχολών του Μονπελιέ ή του Παρισιού, και μη πανεπιστημιακούς θεραπευτές, όπως οι μπαμπιέρηδες και οι χειρουργοί, που είχαν ωστόσο μαθητεύσει στο πλαίσιο των οικείων συντεχνιών και είχαν περάσει επιτυχώς τις σχετικές εξετάσεις. Παρ' όλα αυτά υπάρχει ακόμα ένα 35% των ασκούντων την ιατρική που δεν είχαν παρακολουθήσει κάποια θεσμικά αναγνωρισμένη μορφή εκπαίδευσης.¹¹¹

¹⁰⁹ Jaquart 1998 - Le Blévec 2000, τ. Β', σ. 777 - Ziegler J. 2002, σ. 147-162.

¹¹⁰ Le Blévec 2000, τ. Β', σ. 798.

¹¹¹ Jacquart 1981, σ. 60-63.

ΜΕΡΟΣ Γ' - 2 Η ΕΠΡΟΪΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗ: ΕΠΙΠΤΟΞΕΙΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΟΜΑΤΑ

373

Τυπικά οι αρμοδιότητες των επίσημων ειδών της θεραπευτικής του Μεσαίωνα —δηλαδή ιατρών, χειρουργών και μπαμπιέρηδων— είναι δικακής ασχολείται με τις «εσωτερικές ασθένειες» δίχως εμπειρικές τεχνικές «αόρατες» τρόπον τινά ασθένειες. Εξετάζει τον ασθενή, κάνει διάγνωση και ορίζει τη θεραπεία. Ο χειρουργός και ο μπαμπιέρης βρίσκονται εκτός πανεπιστημίου και ασκούν χειρουργική ιατρική: οι χειρουργοί ασχολούνται με τις «εξωτερικές ασθένειες», όπως δηλαδή εμφανείς πληγές πληγές, εξογκώματα και άλλες ορατές βλάβες ή αλλοιώσεις, «εξωτερικές ασθένειες» που απαιτούν μια «τεχνική» προσέγγιση και παρεμβάσεις με τη χρήση «του σιδήρου και της φωτιάς». Οι μπαμπιέρηδες, τέλος, ασκούσαν ένα αμφίσημο επάγγελμα, με δύο διακριτές όψεις: τις φροντίδες του σώματος (ξύρισμα, κόμμωση, κούρεμα) και τις ασθένειες φροντίδες που υπάγονταν στη μικροχειρουργική (αμφιμύξεις, μικρές τομές, χορτές βεντούζες)¹¹² ή αφορούσαν απλές και μη θανατηφόρες πληγές. Έχουν ακόμα δικαίωμα να εφαρμόσουν θεραπείες με εμπλαστρα, αλοιφές και άλλα απλά ή πολυπλοκότερα γυαροσόφια. «Ιατροί των φτωχών», οι μπαμπιέρηδες βρίσκονταν πιο κοντά στον λαϊκό κόσμο αλλά δεν είχαν το κοινωνικό κύρος και την αίγλη των προηγούμενων κατηγοριών. Μία ακόμα ομάδα που συνδέεται με τα επίσημα επαγγέλματα της θεραπευτικής τέχνης είναι εκείνη των φαρμακοποιών, που ενίοτε ήταν και μπακαλάρηδες. Αυτοί παρασκευάζουν, με βάση τις συνταγές και τις οδηγίες των ιατρών, άλλωςτε σφράγια, κλύσματα, καθαρτικά, σκονάκια κ.ά. που περιέχουν μόνο συνηθισμένα και προστά σε όρους υλικά (μέλι, φρούτα, ξίδι, κοινά φυτά και βότανα) και άλλοι, για τους διαπρεπέστερους ασθενείς, ποικίλα εκλείψματα και σιρόπια που περιλαμβάνουν συστατικά απόσιμενα (όπως λάδι σκαρπυού, στέγχτη καρβονιασμένου λαγού, αποξηραμένα σκουλήκια, κέφατο ελαφίου) ή διαπανηρότατα (όπως μαργαριτάκια, ξύσματα αργύρου, φύλλα χρυσοσί). Οι σχέσεις της ιατρικής, της αλχημείας και της μαγείας ήταν ακόμα στενές, και έτσι οι μεγαλύτεροι ιατροί μαζί με θεραπείες για τις πέτρες στα νεφρά αναζητούσαν τη φιλσοσοφική λιθο, τουτέστιν το μαγικό ελξίριο, το

¹¹² Σε αντίθεση με τις απλές βεντούζες που προκαλούν υπερχαιμία, οι κορστές ή αμπατρές βεντούζες συνδεύονταν από χάρση του δερμάτος του ασθενή και επιδίδονταν αφαιμάξη για θεραπευτικούς σκοπούς.

υπέρευτο φάρμακο που θα μπορούσε να γιατρέψει κάθε ασθένεια και παράλληλα να επιμηχύνει τη δική τους ζωή στο δεινηκέξ.¹¹³

Βέβαια, η πραγματικότητα στο πεδίο άσκησης της επίσημης θεραπευτικής εμφανίζεται ακόμα πιο σύνθετη. Πόσο μάλλον που στις πόλεις και τις περιοχές όπου δεν υπήρχαν ιατρικές σχολές η εκπαίδευση στην ιατρική γινόταν μέσω μαθητείας δίπλα σε κάποιον καταξιωμένο εμπειρικό ιατρό, ακολουθώντας τη λογική των συντεχνιών. Οι συγκαρούσεις μεταξύ διπλωματούχων και «εμπειρικών» ιατρών είναι πολλές, και ειδικά στις μεγαλύτερες αστικές συγκεντρώσεις οι πρώτοι καταφέρνουν μάλλον να αποχλείσουν τους δεύτερους από το δικαίωμα άσκησης του επαγγέλματος. Επίσης, οι διενέξεις εξαιτίας της παραβίασης αρμοδιοτήτων ανάμεσα στις τρεις επίσημες κατηγορίες θεραπευτών (ιατροί εναντίον χειρουργών και χειρουργοί εναντίον μπαρμπέρδων) είναι συνηθισμένες και ενίοτε καταλήγουν στη δικαιοσύνη. Κατάπώς φαίνεται, οι *de facto* καταπατήσεις αρμοδιοτήτων από τους «ανεπίσημους» θεραπευτές ήταν ακόμα πιο εκτεταμένες ειδικά εκεί όπου δεν επικρατούσαν οι εκπρόσωποι της επίσημης και οργανωμένης ιατρικής. Έτσι, στα τέλη του Μεσαίωνα, για παράδειγμα, στην περιοχή του Μπασάν, νοτιοδυτικά των Πυρηναίων, οι μπαρμπέρδες, ελβείφει άλλων, κυριαρχούσαν συντριπτικά. Εμφανίζονται «πολυλειτουργικοί», αναλαμβάνοντας αδιακρίτως χρέη μπαρμπέρη, χειρουργού και ιατρού, έως ότου εμφανιστούν και πολυάπλοιστοι οι διπλωματούχοι ιατροί στην περιοχή. Για τους μπαρμπέρδες, αντιστοίχως, ο ανταγωνισμός προέρχεται από «ανεπίσημους θεραπευτές» κάθε φύσεως που δεν υπάγονται σε κάποια συντεχνία.¹¹⁴

Ειδικότερα στην Αγγλία της ίδιας εποχής η ετερογένεια των θεραπευτών είναι τόσο μεγάλη, που η διάκριση ανάμεσα σε ιατρούς, χειρουργούς και μπαρμπέρδες δεν υφίσταται, αφού υπάρχουν ακόμα και ζυθοποιοί που ασκούν τη χειρουργική, ιερείς που διενεργούν τοκετούς, αδελφοί μοναχοί που συγγράφουν εγχειρίδια ιατρικής και άλλοι πολλοί. Η ιατρική διδάσκεται βέβαια στα πανεπιστήμια της Οξφόρδης και του Καίμπριτζ, που διαθέτουν ιατρικές σχολές από τα τέλη του 13ου αιώνα, αλλά τροφοδοτούν πρωτίστως τους βασιλικούς και αριστοκρατικούς οίκους. Σε αντίθεση με τη μεσογειακή

Ευρώπη, στην Αγγλία η επίσημη ιατρική θα διακριθεί από τις άλλες μορφές θεραπευτικής μόνο στα τέλη του 15ου αιώνα.¹¹⁵

Ωστόσο, η σταθερή παροχή θεραπευτικών υπηρεσιών συνιστά κοινωνική ανάγκη. Το 1296 στην εμπροχική πόλη της Μανρέσα της Καταλωνίας 107 από κοινού και σε ετήσια βάση τις υπηρεσίες ενός εμπειρικού ιατρού, του Pere de Gostemps από τη Βαλλοφράνκα, εφόσον εκείνος δεχτεί να εγκαταστήσει στην πόλη τους για να φροντίζει τους ίδιους, τις οικογένειές τους και τους υπηρέτες τους. Η συμφωνία κλείνεται μπι, αλλά στη πορεία αρκετοί από τους αοχικούς συμβαλλόμενους αλλάζουν γνώμη. Έτσι, και καθώς με τα χρόνια τα σταθερά του έσοδα μειώνονται, ο Pere de Gostemps απειλεί πως θα εγκαταλείψει την πόλη της Μανρέσα για τη Βαρκελώνη. Τότε το δημοτικό συμβούλιο της πόλης, που απευθύνεται από τους πιο διακεκριμένους κατοίκους της Μανρέσα, θα του προτείνει μια πέννα ετήσια αμοιβή προυνζιένους να θεραπεύει δωρεάν όλους τους κατοίκους της πόλης και εντ' αμοιβή τους κατοίκους των περιχώρων. Και έτσι ο Pere de Gostemps θα παραμείνει στη Μανρέσα.¹¹⁶ Οι αστικές αρχές, καθώς φαίνεται, φρόντιζαν από νωρίς τη δυνατότητα πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας των κατοίκων της πόλης τους.

Όλα αυτά δεν αφορούσαν όμως το μεσαιωνικό νοσοκομείο, το οποίο δεν προορίζεται να θεραπεύει και απευθύνεται σε μια συγκεκριμένη πελατεία φτωχών ανθρώπων, δίχως πόρου, χωρίς οικογένεια και κοινωνικά στρίγματα. Το νοσοκομείο απλά τους προσφέρει λίγη θαλαπνή, σπογγή και κάλασση ανακουφίζοντας κάπως την ταλαιπωρη ζωή τους. Οι αδελφοί και οι αδελφές ταγμάτων, οι κληρικοί και οι κοσμικοί που αναλαμβάναν τις νοσοκομειακές φροντίδες δεν διέθεταν ιατρικές γνώσεις. Αλλά η ανακούφιση του σωματικού πόνου αποτελούσε —ως ηθικό χρέος, ως ένδειξη αδελφότητας και ευαγγελικής ελεημοσύνης— προτεραιότητα. Έτσι, σταδιακά θα εμφανιστούν και εντός των νοσοκομείων πρακτικές που συνδέονται με την τέχνη της ίασης μέσω της χρήσης φαρμάκων.¹¹⁷

Όμως τα νοσοκομεία στα τέλη του Μεσαίωνα εμφανίζουν άλλου είδους δυσκολίες. Ανεξάρτητα από την ταυτότητα του ιδρυτή ή των δωρητών τους (βασιλίδες, πρίγκιπες, αριστοκράτες, αστοί, κοινόττες ή αδελφότητες), τα νοσοκομεία ήταν φιλανθρωπικά ιδρύματα και ως τέτοια ανήκαν

¹¹³ Garrigues 1998, σ. 318· Jacquart 1998, σ. 402, 488–500.

¹¹⁴ Το 1372 οι μπαρμπέρδες στη Γαλλία αποκτούν αυξημένα δικαιώματα και τελικά θα ενσωματωθούν στην ενιαία κατηγορία των χειρουργών-μπαρμπέρδων· βλ. Laharie 1990, σ. 349–357· Garrigues 1998, σ. 317–367· Dartiau-Lugat 1999.

¹¹⁵ Ziegler J. 2002, σ. 149.

¹¹⁶ McVaugh 2004, σ. 45–54.

¹¹⁷ Le Blévec 2000, τ. Β', σ. 777–778, 799.

στη διακαιοδοσία του (εκπρόσωπος... στήλη του επισκόπου της περιούχης. Επιπροσθέτως, όπως σημειώθηκε, όλα τα νοσοκομεία της βέλγικης και παρεκκλησίαι, νεκροταφεία, και ως εκ τούτου θεωρούνται όλοι ιεροί που υπάγονται στην επισκοπική αρμοδιότητα. Με εξαίρεση τα ιδρύματα που εξαρτώνται από τάγματα και που θα διατηρήσουν την αυτονομία τους, σε πολλές περιπτώσεις — όπως στην περιούχη του Ροδανού, στη νότια Γαλλία — μέχρι τον 14ο αιώνα τα νοσοκομεία βρίσκονται υπό την επηρέεια του επισκόπου, ο οποίος ελέγχει τα λογιστικά τους, ορίζει τον διευθυντή του νοσοκομείου και, αν αυτός αποδειχθεί αναξιόπιστος, τον αντικαθιστά. Ακόμα, όπως είδαμε, οι φροντίδες σε ασθενείς και φτωχούς δεν προσφέρονται από ιατρούς ή άλλους επαγγελματίες της θεραπευτικής αλλά από ανθρώπους με θρησκευτικά κίνητρα, οι οποίοι εμφανίζουν έντονη ροπή προς αγασθοεργίες, έχουν κάνει τάμα ή έχουν δώσει όραμα να συντρέχουν τους αναξιοπαθούντες.¹¹⁸

Θρησκευτικής έμπνευσης και εκκλησιαστικής διαχείρισης, τα περισσότερα μεσαιωνικά νοσοκομεία, όπως και τα άλλα φιλανθρωπικά ιδρύματα, στηρίζονταν πρωτίστως σε κτηματικά και χρηματικά εισοδήματα παρχωρημένα από τους ιδρυτές και τους δωρητές τους. Αλλά από το 1350 οι απόδοσεις της γαιοπροσόδου συνεχώς μειώνονται, ενώ οι δωρεές και τα κληροδοτήματα στερεούνται ή στρέφονται, όπως είδαμε, προς άλλες οδούς σωτηρίας. Με τον πληθωρισμό, τις συνεχείς πολεμικές καταστροφές και τις επιδημίες πολλά ιδρύματα έχουν καταρρεύσει οικονομικά, κάποια κλείνουν, άλλα συγχωνεύονται και άλλα φυτόζων. Έτσι, λόγου χάρη, το 1373 στην επισκοπή της Μπεζανσόν, στην κεντροανατολική Γαλλία, που τότε ως ελεύθερη πόλη υπαγόταν στη Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, σε σύνολο 33 αρχικά ιδρυμάτων υπάρχουν πια 13 εγκαταλειμμένα νοσοκομεία.¹¹⁹

Στην πραγματικότητα, τα προβλήματα των νοσοκομείων είχαν επιδεινωθεί, τα λογιστικά και η διαχείρισή τους εμπόδιζαν ήδη πριν από την κρίση — την πανώλη, τις επιπτώσεις του Εκατονταετούς Πολέμου ή τη μετάλλαξη των ευλαβικών πρακτικών — πολλά πρώτα σημεία και απασχολούσαν οικολογικά την Εκκλησία. Στο οικουμενικό κονιάβιο της Βιέννης που συγκαλήθηκε το 1312 από τον πάπα Κλήμη Ε' προκειμένου να επλύνει ιδιαιτέρως χαντά θέματα (όπως, λόγου χάρη, το ζήτημα των Ναϊτών) θα κριθεί απαραίτητη και θα αποφασιστεί η διενέργεια ελέγχου των νοσοκομείων και

της διαχείρισής τους. Αυτή η απόφαση θα καταλήξει τις επομενες δεκαετίες στις σχετικές ενδελεχείς έρευνες και αναφορές.¹²⁰ Ας σημειωθεί πως πολύ νωρίτερα, γύρω στο 1293-1295, ο διάσημος καρδιολογιστής νοσοκομείων,¹²¹ Πωλλά ιδρύματα, υποστηρίξε ο θεολόγος, έχουν απολέσει την όποια ελεημοσύνη διάστασή τους προς όφελος των ιδρυτών τους, οι οποίοι τα έχουν μετατρέψει σε πολυτελείς οίκους ευημερίας. Το βάσιμο της ιερής αγανάκτησης του Jacques de Vitry επιβεβαιώθηκε από τις ειδικές έρευνες και τους ελέγχους που διέταξε έναν αιώνα αργότερα ο Κλήμη Ε', αφού αποδείχθηκε πως πολλά νοσοκομεία ιδρύματα, διαστρέφοντας τον αρχικό τους σκοπό, τη στήριξη φτωχών και αδύνητων, είχαν όπως μετατραπεί σε οίκους ευημερίας για αριστοκράτες ή πλούσιους αστούς και συντηρούσαν έναντι κληροδοτημάτων ή τακτικής πληρωμής ευκατάστατους πελάτες. Μερικά μάλιστα είχαν παραχωρηθεί σε ιδιώτες ως κερδοφόρες επιχειρήσεις. Το πρόβλημα ήταν αναπόφευκτα υπαρκτό, καθώς ορισμένα φιλανθρωπικά ιδρύματα συνιστούσαν αχμιαές μονάδες και οι νοσημαίοι τους διαχειριστές έτειναν να τα θεωρούν (ευεργετήματα) και να οικιοποιούνται τα εισοδήματά τους.¹²²

Οι αποφάσεις του κονιάβιου της Βιέννης για τα νοσοκομεία φαίνεται πως είχαν συγκεκριμένα αποτελέσματα. Κατέληξαν αφενός σε σειρά ελέγχων που διέταξαν οι αρμόδιοι επίσκοποι για τα ιδρύματα της επικράτειάς τους, αφετέρου στη συμμόρφωση κάποιων μονάδων που είχαν παρατραπεί, όπως το Maison Dieu του Τάρκεν στις Βρυξέλλες, που λειτουργούσε ως θεραπευτήριο για κοσμολογικές και το οποίο μετατραπήκε ξανά σε νοσοκομείο για φτωχές και άρρωστες γυναίκες. Κατέληξαν ακόμα στην απαγόρευση να παραχωρούνται τα νοσοκομεία ως ευεργέτημα σε κοσμικούς ή να ευνοούνται συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού από τις παρχίες τους. Αντιθέτως, τα νοσοκομεία ιδρύματα έπρεπε εφεξής να διοικούνται από πρόσωπα (κατατοπισμένα, ικανά και καλής φήμη), μια πρωτόνια μισρή

¹²⁰ Le Grand 1898α, σ. 47-178. Mollat 1978, σ. 221.

¹²¹ O Jacques de Vitry (γεννήθηκε μεταξύ 1160 και 1170, πέθανε το 1240) ξεκίνησε με χαμπρές σπουδές θεολογίας στο Παρίσι. Θα γίνει ιερέας στην περιούχη της Διέτης και αργότερα πρεσβευτής του πάπα στην Ανατολή, επίσκοπος στον Άγιο Ιωάννη της Αχαΐας και, τέλος, καρδινάλιος στην Ιταλία, στα περίχωρα της Ρώμης· βλ. Mollat 1978, σ. 128.

¹²² Βλ. Mollat 1978, σ. 220-221. Dyer 1998α, σ. 243. Vincent C. 2013, σ. 187-189· στα ελληνικά, Γεωργιάδης 2011, σ. 151-153.

¹¹⁸ Le Grand 1898α, σ. 83. Le Bievre 2000, τ. Β', σ. 630-633. Dumas 2015, σ. 249.
¹¹⁹ Vauchez 1980, σ. 155. Duby & Le Goff 1980, σ. 534-536. Leguay 2009, σ. 83.

μάνατζερ, οι οποίοι εκτός από «ετήσια απογραφή διαχείρισης» όφειλαν ακόμη να δώσουν όλοο ιερό.¹²³

Η κατάληξη αυτών των προσπαθειών δεν ήταν ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, αναδεικνύει ωστόσο την πολιτική και κοινωνική σημασία που, πέραν του ισχυρού θεοσκευτού τους συμβολισμού, απέκτησαν τα νοσοκομειακά ιδρύματα. Ποτέ βέβαια δεν θα εκλείψουν οι μονάδες που απευθύνονται σε ειδικές, ευπαθείς ομάδες ατόμων, δηλαδή σε εν γένει φτωχούς, σε φτωχές εγκύους, σε εγκαταλειμμένα παιδιά ή καταπονημένους προσκυνητές. Έτσι, το 1370 στην πόλη Γιορκ στη βόρεια Αγγλία το ανθηρό νοσοκομείο του Αγίου Λεονάρδου περιθάλπει 224 ενδείς και 23 ορφανά.¹²⁴ Αλλά δεν θα εξαφανιστούν επίσης οι μονάδες που έναντι ετήσιας συνδρομής ή δωρεών φροντίζουν ευκατάστατους ηλικιωμένους, πλούσιους φρενοβλαβείς ή ανήμπορους αριστοκράτες. Στη Λυόν, για παράδειγμα, πολλοί αστοί χρηματοδοτούν τα οικεία νοσοκομεία για να εξασφαλίσουν ένα κρεβάτι για τα γεράματά τους, μετατρέποντας έτσι τα νοσοκομεία σε γηροκομεία.¹²⁵

Η πτώση όμως που διαγράφεται εντονότερα στα τέλη του Μεσαίωνα είναι να περάσουν οι εν γένει νοσοκομειακές μονάδες υπό κοσμικό έλεγχο. Στην Ισπανία, την Ιταλία και τη Γαλλία τα νοσοκομεία επιτηρούνται όλο και περισσότερο από την κεντρική εξουσία, τις δημοτικές αρχές ή τις ισχυρές τοπικές ελίτ. Για παράδειγμα, στην πόλη Ναρμπόν της νότιας Γαλλίας η ιστορικός Jacqueline Caille έχει αποδείξει πως, με εξαίρεση τους οικούς των ιερωτικών ταγμάτων, στα τέλη του 14ου αιώνα όλα τα πτωχοκομεία-νοσοκομεία βρίσκονται υπό κοσμική δικαιοδοσία, δηλαδή διοικούνται από κοσμικούς και χρηματοδοτούνται από την ιδιωτική ελεημοσύνη.¹²⁶

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, το 1505, οι υπεύθυνοι του πανίσχυρου Hôtel-Dieu στο Παρίσι, το οποίο υπαγόταν στην Εκκλησία, ζητούν επίσημα από τις δημοτικές αρχές της πόλης να αναλάβουν το ίδρυμα διότι πλέον αδυνατούν να διαχειριστούν τα λογιστικά του και να καλύψουν τις ανάγκες των τροφίμων. Η επίσημως αναγνωρισμένη αδυναμία συνέλιξης της λειτουργίας του παρισινού Hôtel-Dieu από τους διοικητές του καταγράφηκε στα σχετικά αρχεία. Θεωρήθηκε έγκυρη και για πολλές δεκαετίες

αναπαράχθηκε αυτούσια από τους ιστορικούς. Όμως πιο πρόσφατες έρευνες αμφισβητούν το βάσιμο μιας αναποτελεσματικής εκκλησιαστικής διαχείρισης που δικαιολογούσε την ανάμειξη της κοσμικής εξουσίας. Αντιθέτως, υποστηρίζουν πως σταδιακά και αθόρυβα, ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα, η βασιλεία παρεμβαίνει στη διαχείριση του μεγάλου ιδρύματος γάλλο-αυθόνιερ επιστρέφει όλο και πιο στενά τα νοσοκομειακά ιδρύματα αποκτώντας όλο και μεγαλύτερες δικαιοδοσίες. Η μεταρρύθμιση του εν λόγω Hôtel-Dieu, που θα περάσει υπό κοσμικό έλεγχο τον 16ο αιώνα, δεν ήταν συντηώς απόρροια κακοδιαχείρισης αλλά πρέπει να ενχρηθεί στο πλαίσιο μιας ευρύτερης και μεγαλύτερης προσπάθειας προστάθειας εκ μέρους των δημοτικών και βασιλικών αρχών να ελέγξουν τα νοσοκομεία και τα θεοσκευμένα ιδρύματα.¹²⁷ Ακολουθώντας παρόμοια συλλογιστική, η νεοεπίκτη ιστορικός Hène Dietrich-Strohbe, σε διατριβή που υποστήριξε το 2016, μελέτησε τα νοσοκομειακά ιδρύματα στη Λίδη στα τέλη του Μεσαίωνα. Κατέληξε πως πρόκειται για σημαντικότερες μονάδες που παρουσιάζουν πολλαπλό οικονομικό, πολιτικό και συμβολικό ενδιαφέρον για τις ελίτ της πόλης. Τα ιδρύματα αυτά καταναλώνουν τεράστιες ποσότητες αγαθών, απασχολούν πλήθος εργαζομένων και τα κέρδη τους επανεπενδύονται ποικιλοτρόπως από τους διοικητές τους στην οικονομία. Συνιστούν συντηώς μεζονα οικονομικά κοινωνικά και συμβολικά επίμαχα αντικείμενα για τις ισχυρές ομάδες της πόλης, που αποβλέπουν στον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο αυτών των ιδρυμάτων.¹²⁸

Συμπερασματικά, λοιπόν, στα τέλη του Μεσαίωνα η κεντρική εξουσία, οι ελίτ και οι δημοτικές αρχές παρεμβαίνουν όλο και περισσότερο, αναδιωργανώνοντας τα νοσοκομεία. Αναλαμβάνουν τη διοίκηση, τη διαχείριση, μέρος της χρηματοδότησής τους και τον όποιο «εξορθολογισμό» των λογιστικών και της λειτουργίας τους, απαιτώντας συχνά τη συγκέντρωση και την ενσωμάτωση των μικρών ιδρυμάτων για να συγκροτηθούν μεγαλύτερες μονάδες. Σταδιακά θα διαμορφωθεί το «γενικό νοσοκομείο» που θα συγχέει πλέον στην ίαση και όχι στο άσυλο, δίχως ποτέ να εξαφανιστούν τα νοσοκομεία-πτωχοκομεία για τους φτωχούς.¹²⁹

¹²³ Mollat 1978, σ. 221.

¹²⁴ Βλ. ενδεικτικά Park 1985, σ. 103· Dyer 1998α, σ. 242· Esposito 2001, σ. 29–41· Henderson J. 2006.

¹²⁵ Duby & Le Goff 1980, σ. 536· Dyer 1998α, σ. 243.

¹²⁶ Caille 1978, σ. 79.

¹²⁷ Jehano 2008, σ. 67–88· Farmer 2015, σ. 17–42.

¹²⁸ Dietrich-Strohbe 2016.

¹²⁹ Βλ. ενδεικτικά Duby & Le Goff 1980, σ. 536· Park 1985, σ. 103· Esposito 2001, σ. 29–41· Henderson J. 2006. Ο τελευταίος συγγράφει υποστηρίζει πως η θεοσκευμένη διατήρηση

Όμως οι νέες τάσεις επαναπροσδιορισμού των νοσοκομείων-πτωχολογείων αντιστοιχούν πρωτίστως σε μια ευρύτερη μεταφορά αριθμοδότη- κομείων αντισταθμίζοντας τις αρχές των πόλεων και τη βασιλεία, με- των από την Εκκλησία προς τις αρχές των πόλεων και τη βασιλεία, με- ταστοχαστική εξουσία η οποία θα ολοκληρωθεί στα τέλη του 15ου αιώνα ή αργότερα.

Κατ' αρχάς οι δημοτικές αρχές που είχαν αναλάβει την ευθύνη των αστι- κών υποδομών (όπως τείχη, γέφυρες, δρόμοι, πλατείες) θεωρούν πλέον και τις νοσοκομειακές υποδομές δική τους αρμοδιότητα. Αλλά δεν περιριζό- νται σε αυτό. Στο Μοντελιέ της νότιας Γαλλίας, λόγου χάρι, τα μέλη του δημοτικού συμβουλίου στα τέλη του Μεσαίωνα ενδιαφέρονται συστηματι- κώς για την καλή λειτουργία των νοσοκομείων της πόλης. Διαχειρίζονται αυ- τήν εισπράξη τους, διενεργούν απογραφές καταγράφοντας λεπτομερώς την υλικοτεχνική τους υποδομή, τα εισοχύνουν οικονομικά χρησιμοποιώντας οσους συλλέγουν δωρεές για τα νοσοκομεία, αναλαμβάνουν προσλήψεις και ελέγχουν των δωρητών κ.λπ. Οι ελεγκτιστές και οι δωρεές ιδιωτών προς τα νοσοκομεία (ξυλεία για θέρμανση, στάφι, κρέας, κρασί, στρώματα, κλι- νοσκεπάσματα, κουβέρτες και μαξιλάρια για τους ασθενείς και σάβανα για τους αποδημήσαντες κ.ά.) συνεχίζονται μεν, αλλά χαλαρότερα, και οι αρ- χές της πόλης του Μοντελιέ θα αναλάβουν μέρος της προφοδοποίησης των νοσοκομείων παρατηρώντας μεγάλες ποσότητες τροφίμων και φαρμακείων στους εμπόρους και τους φαρμακοποιούς της πόλης.¹³⁰

Τωντόχρονα διαγράφεται γενικότερα μια τάση, έστω αιμυδρή, αιατροποι- ησης των νοσοκομείων και ήδη από το 1364 ένα κανονικό διάταγμα της Εκκλησίας αναγκάζει τα άσυλα που υπάγονται στον επίσκοπο να διαθέτουν έναν (πρακτικό ιατρό), συνήθως έναν χειρουργό. Αυτή η εξέλιξη αποτυπώ- νεται επίσης στα αρχεία των συνεδριάσεων των δημοτικών συμβουλίων, κα- θώς οι αστικές αρχές που μεριμνούν για την καλή διαχείριση των νοσοκο- μείων προλαμβάνουν αρχικά έναν χειρουργό και αργότερα έναν ιατρό.¹³¹ Ακόμα, στο Μοντελιέ, λόγου χάρι, ενώ στη διάρκεια της Μεγάλης Πανώ- λης του 1348 οι άρχοντες της πόλης δεν προσέφυγαν κατά κανόνα σε ιατρούς,

των νοσοκομείων δεν περιριζείται και πώς οι αστικές αρχές τα χρησιμοποιούν ως έναν τρόπο στήριξης και ελέγχου των πτωχών.

¹³⁰ Dumas 2015, σ. 259 κ.ε., 272.

¹³¹ Imbert 1947, σ. 224. Vincent C. 2012, σ. 187-188.

με το νέο ξέσπασμα της επιδημίας το 1397 θα συμβουλευτούν πλέον τους επίσης ειδικούς για την καταπολέμηση της μάστιγας.¹³²

Η εν λόγω τάση αιατροποίησης συνδέεται βέβαια και με τον πολλαπλασι- ασμό των ιατρών διαλωματόχων πανεπιστημίου. Είναι ενδιαφέρον πως οι πρώτοι απόφοιτοι της Ιατρικής Σχολής του Μοντελιέ, που ιδρύεται το 1290, προσελήφθησαν από βασιλικές και παπικές αυλές, οι επίμαχοι από ισχυρούς άρχοντες και μόνο στη συνέχεια, με την αύξηση του αριθμού, η προσφυγή σε ιατρούς διαχέεται κοινωνικά. Οι πρώτες φρονιές διαλωμα- τούχων της Ιατρικής Σχολής δεν εργαθίστηκαν στην πόλη του Μοντελιέ. Πρέπει να φτάσουμε στα τέλη του 15ου αιώνα για να εντοπιστούν στην πό- λη ιατροί απόφοιτοι της οικείας σχολής οι οποίοι συνεργάζονται μετ' απο- κοπή ή σταθερότερα με το δημοτικό συμβούλιο της πόλης, άλλοτε για να παράσχουν συμβουλευτικές υπηρεσίες και άλλοτε ως σταθερά εργαζόμε- νοι στα νοσοκομεία. Ενσωματωμένοι στην ελίτ της πόλης, οι εν λόγω ια-τροί του Μοντελιέ ασχολούνται επίσης με χρηματιστικές και εμπορικές δραστηριότητες.¹³³

Αντιθέτως, στις ιταλικές πόλεις υπήρχαν από νωρίς δημοτικοί ιατροί, και είναι κυρίως οι δημοτικές αρχές που με τις αντιλήψεις και τη δράση τους επηρέασαν την εξέλιξη της ιατρικής και των νοσοκομείων. Η πρώτη κατα- γεγραμμένη περίπτωση ιατρού που συνεργάστηκε με τις δημοτικές αρχές εμφανίζεται στην Μπολόνια το 1214, ενώ μερικές δεκαετίες αργότερα, στα τέλη του 13ου αιώνα, οι δημοτικές αρχές της βόρειας και της κεντρικής Ιτα- λίας μισθώνουν πλέον ιατρούς σε όλες σχεδόν τις μεγάλες και τις μεσαίες πόλεις, από τη Φλωρεντία και τη Βενετία μέχρι το Ορβέτο και την Ήλβα. Ειδικότερα στο Μιλάνο την ίδια εποχή υπάρχουν 28 ιατροί και 150 χειρουργοί, οι οποίοι φροντίζουν δωρεάν τους πτωχούς της πόλης και επισκέπτο- νται νοσοκομεία. Η Βενετία στα 1324-1325 διαθέτει ήδη 11 ιατρούς και 17 χειρουργούς, ενώ την ίδια χρονιά η πόλη της Μασσαλίας προλαμβάνει μό- λης τον πρώτο της ιατρό.¹³⁴ Η εξαμερτικά πρώιμη αξιοποίηση ιατρών από τις πόλεις της βόρειας Ιταλίας έχει συνδεθεί αφενός με την είσοδο πρώιμης

¹³² Dumas 2015, σ. 256.

¹³³ Dumas 2015, σ. 259.

¹³⁴ McVaugh 1993, σ. 198. Le Blévec 2000, τ. Β', σ. 802. Ο μεγάλος Ιταλός ιστορικός Carlo M. Cipolla υποστηρίζει πως ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα οι ιταλικές πόλεις διαθέταν κοινωνικούς ιατρούς για τη φρονιδα των πτωχών. Βλ. Cipolla 1977, σ. 68.

ανάπτυξη της ιταλικής ιατρικής και αφετέρου με τις ισχυρές δομές αστικής

δασκωβερνίας που χαρακτήριζον την περίοχγί.¹³⁵

Νοτιότερα, στη Ρώμη, που διαβέπει πολλά μεγάλα νοσοκομεία, εντοπίζονται μερικοί ιατροί στα τέλη του 14ου αιώνα, αλλά θα πολλαπλασιαστούν, μόλις στις αρχές του 15ου αιώνα. Τα νοσοκομεία της πόλης θα προσλάβουν τότε αδρά μειβούμενους διπλωματούχους ιατρούς και ταπεινότερους χειρουργούς. Οι ιατροί, που συνήθιζαν να διενεργούν διαγνώσεις δίχως να εξετάζουν εκ του σύνεγγυς τους ασθενείς τους, δεσμεύονται πια στη βάση συμβολαίου να ελέγχουν την κατάσταση της υγείας όσων εμφανιστούν στο νοσοκομείο και για οποιαδήποτε ασθένεια, είτε έχουν προσβληθεί από την πώλη ή είνε όχι, [...] να τους θεραπεύουν ευσυνείδητα, να τους παίρνουν τον σφυγμό, να εξετάζουν τα ούρα τους και να τους ψηλαφούν. Τα ρωμαϊκά νοσοκομεία απασχολούν ακόμα μπαμπέρηδες που διενεργούν αφαιμάξεις, μπακάληδες φαρμακοποιούς που παρασκευάζουν σκονάκια και αλοιφές, νοσηλευτές, υπηρέτες, πλύστρες, μάγειρες και βοηθούς μαγείρων, και βέβαια ιερείς για εξομολογήσεις, λειτουργίες και νεκρώσιμες τελετές.¹³⁶

Παρά την ιταλική εξέλιξη — και ειδικότερα των πόλεων της βόρειας Ιταλίας — παρυσία ιατρών που να εργάζονται τακτικά και να μειβονται σταθερά από το μεσαιωνικό νοσοκομείο δεν καταγράφεται στην υτόληνη

¹³⁵ Στις αρχές του Μεσαίωνα στοιχεία ιατρικής συναντούμε κυρίως στα μοναστήρια. Η παρλίγεια δυναστεία θα πολλαπλασιάσει τις εστίες εκπαιδευσης σε μονές και επισκοπές, αλλά η ιατρική θεωρείται δευτερεύουσα σημασίας. Με τη διάλυση της Καρολίγγειας Αυτοκρατορίας οι περισσότερες μορφές ιατρικής εξαφανίζονται ή παραμένουν ενταγμένες στο εκκλησιαστικό πλαίσιο. Από τον 13ο αιώνα θα απαρηορευτεί στους μοναχούς να ασχολούνται με την ιατρική, και στα τέλη του Μεσαίωνα, με την ανάπτυξη της κομικής ιατρικής, ο κληρικός-ιατρός αποτελεί εξέλιξη. Αλλά ήδη από τον 9ο αιώνα υπάρχει η Ιατρική Σχολή του Σαλέρνο, στην Καμπανία της νοτιοδυτικής Ιταλίας. Σύμφωνα θα γίνει η πρώτη μεγάλη σχολή ιατρικής του Μεσαίωνα. Στο Σαλέρνο ήταν προσβάσιμα τα ιατρικά κείμενα του Βυζαντίου και των Αράβων, μεταφρασμένα από τα ελληνικά και τα αραβικά στο αβασίο Μοντεκασσίνο. Οι δάσκαλοι του Σαλέρνο διαμόρφωσαν σταδιακά ένα σύμα κειμένων που ονομάστηκε *Ars medicinae* («Τέχνη της ιατρικής») ή *ars artium* («Επισσα τέχνη») και αποτελέσε τη βάση της εκπαίδευσης στην ιατρική για πολλούς αιώνες. Αργότερα, με την ίδρυση των πρώτων πανεπιστημίων (Μπολόνια 1158, Οξφόδη 1167, Παρίσι 1200, Μονπελιέ 1220 και Πάδοβα 1222) τα έργα των ιατρών του Σαλέρνο θα διαδοθούν σε όλη την Ευρώπη. Βλ. το Α' Μέρος του βιβλίου της Danielle Jacquart που ασχολείται με την ιατρική τον Μεσαίωνα, Jacquart 1981. Daricau-Lingat 1999.

¹³⁶ Ας σημειωθεί πως η αμοιβή των νοσοκομειακών ιατρών στη Ρώμη των αρχών του 15ου αιώνα ήταν περίπου 60 δούκατα τον χρόνο, ποσό που την ίδια εποχή αντιστοιχούσε στην ποίκα που λάμβανε μια κόρη τεχνίτη. Βλ. Esposito 2001, σ. 38.

ΜΕΡΟΣ Γ' - 2. Η ΕΥΡΩΠΗ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΠΑΝΔΗΜΙΑ ΕΠΙΠΤΩΣΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑ ΔΕΣΜΩΝΑ

383

Ευρώπη πριν από τα τέλη του 15ου, αν όχι τον 16ο αιώνα.¹³⁷ Οι νοσοκομειακές φροντίδες, για τη διατροφή, την υγιεινή ή τη φαρμακευτική περίθαλάπειξη της ιατρικής ως επιστήμης προτιμήθε αφής την αποδέσμευση. Η από τη θεολογία, τη δυνατότητα διαμόρφωσης ενός επιστημονικού γότης ασθένειας. Η τέχνη της ίασης βρίσεται ακόμα στα σπάργανα των Μεσαίων — πρώτα ασταθή βήματα μιας ιστορίας που θα ξαναήσει αργότερα. Μαζί με τις δυστοκίες της απο-επιστολής και της απαρποποίησης ασθένειας η τάση εκαισθημείωσης της πρόνοιας και των νοσοκομείων της γενικευμένη σε όλη την Ευρώπη και οι μεγάλες πόλεις της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας ή της Ιταλίας προηγούνται θετικά. Στη Γαλλία, εκτός από το προαναφερμένο παρισινό Hôtel-Dieu, τον 15ο αιώνα τα νοσοκομεία περιέρχονται στον έλεγχο της μοναρχικής εξουσίας, η οποία πείζει για τη σύμπτυξη ή την κατάργηση των μικρότερων μονάδων με ελάχιστα εισοδήματα. Πουθενά όμως δεν θα εξαφανιστεί η παρυσία της Εκκλησίας.¹³⁸

Ευρύτερα, η βασική εξέλιξη στο σύνολο της Ευρώπης είναι, καθώς αναφέρθηκε, πως έχουν πλέον διαμορφωθεί δύο πόλοι εξουσίας: από τη μια η Εκκλησία και από την άλλη, πάντα βαθιά εμπροταμένο από τη θρησκεία, το νέο προοίμιο κράτους με τη μορφή των αστικών κοινοτήτων και της μοναρχίας. Στη γεμμανική επικράτεια οι πόλεις έγιναν αυτόνομες διότι η αυτοκρατορική εξουσία είναι αδύναμη και στην Ιταλία επειδή η κεντρική εξουσία είχε καταρρεύσει. Αλλού, όπως στη Γαλλία ή την Αγγλία, οι πόλεις σταθεροποιήθηκαν κερδίζοντας έδαφος εντός των συγκεκριμένων συστημάτων των περιγικιτών ή του βασιλείου. Εκεί η ανάπτυξη των αστικών αμυδότητων δεν έγινε εις βάρος της κεντρικής εξουσίας αλλά εις βάρος της χωροδεσποτίας, και οι άρχοντες των πόλεων καταρρεύουν στη βασιλική αρχή όταν κάποιο πρόβλημα τις ξεπερνάει.¹³⁹

Οι μονάρχες βέβαια, με τη σειρά τους, απευθύνονται στις αστικές αρχές για να λύσουν μείζονα ή ελάσσονα ζητήματα: έτσι, ο Εδουάρδος Γ' της Αγγλίας στα μέσα του 14ου αιώνα διαμαρτύρεται για τη βρομία και τη δυσωδία των δρόμων της πρωτεύουσας: «δρόμοι γεμάτοι ανθρώπινα περιττώματα και σάπιο αίμα από τα σφαγεία της αγοράς». Θα μνηύσει στον δήμαρχο

¹³⁷ Le Biévec 2000, τ. Β', σ. 800–801.

¹³⁸ Vincent C. 2012, σ. 187–188.

¹³⁹ Duby & Le Goff 1980, σ. 604 κ.ε.

του Λονδίνου πως οφείλει να επεξεργαστεί τον ελέγχου της και θαρσύνεται της πόλης.¹⁴⁰ Κατά κανόνα πάντως η βασιλική πολιτική ευνοεί την οικονομική δραστηριότητα των πόλεων και υποστηρίζει τις αστικές και την οικονομική χωροδοσότητες, προσέχοντας βέβαια πάντα να νόητες ενάντια σε ισχυρούς χωροδοσότητες.¹⁴¹

Παράλληλα, όπως είδαμε, διαγράφεται η τάση μετατροπής των νοσολογικών-πρωτοκοσμικών σε ιδρύματα περίθαλψης ασθενών. Εφεξής τα νοσοκομεία θα τείνουν να μη φροντίζουν φτωχούς και αστέγους, παρά μόνο αν αυτημεία θα τείνουν ως πάστορες. Όπως σχολιάζει η ιστορικός των εκκοσμικευμένων πλέον νοσοκομείων της Ναρμπτόν, η Jacqueline Galle, «οι νέοι διοικητές των ιδρυμάτων είναι ελάχιστα ελεήμονες και λειτουργούν πρωτίτως ως άστεργοι οικονομικοί διαχειριστές», με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για τους υγείες αναξιοπαθούντες της περιοχής.¹⁴² Το νοσοκομείο γίνεται για καινούργιους αλλά τείνει να αποκλείσει τους φτωχούς.

Οι αστικές αρχές πάντως θεωρούν πλέον δική τους υποχρέωση να μεριμνούν για τη γενική ευεξία των κατοίκων, την ομόνοια, την ειρήνη, την ευημερία και την ασφάλειά τους. Σε αυτό το πλαίσιο οι άρχοντες των πόλεων, ενόψει πάντα του κοινού κλάου και της κοινής ωφέλειας, θα διαμορφώσουν σταδιακά τις πρώτες πολιτικές δημόσιας υγείας, μιας κρίσιμης έννοιας που λαμβάνει υπόσταση δειλά δειλά στα τέλη του Μεσαίωνα.

«Δημόσια υγεία»

Στο σύνολο της Ευρώπης οι επαναλαμβανόμενες επιδημολογικές κρίσεις και τα νέα κρούσματα πανώλης θα ώθήσουν τις αστικές αρχές να υιοθετήσουν αποτελεσματικότερα, συστηματικότερα και πιο συντονισμένα μέτρα γύρω από το θέμα της δημόσιας υγείας. Έτσι, μια έμμεση επίπτωση της πανώλης υπήρξε η σταδιακή διαμόρφωση της πεποίθησης πως η γενικευμένη μάστιγα έπρεπε να αντιμετωπιστεί αφευδώς συλλογικά και αφετέρου με πρόσθετα μέτρα, πέραν όσων προέβλεπε η θρησκεία. Οι αστικές αρχές δεν γνώριζαν βέβαια τις αιτίες της πανώλης, αλλά είχαν απόλυτη επίγνωση του βαρύνουσας χαρακτήρα της, δηλαδή της υψηλής μεταδοτικότητας της νόσου.

Σε αυτό το πλαίσιο, το 1374 η Ένοβα και η Βενετία θα αναγορεύσουν την είσοδο στα λιμάνια τους όσων πλοίων προέρχονται από τις μολυσμένες περιοχές και το 1377 στην αντίπερα όχθη της Αδριατικής, στη Ραγούσα (το σημερινό Ντουμπροβνίκ, που βρισκόταν τότε υπό βενετική κυριαρχία), ένα διάταγμα θα ορίσει πως τα νεοσφιγμένα στο λιμάνι πλοία πρέπει να απομολωθούν για έναν μήνα. Χρονικό διάστημα που θα αυξηθεί στις σαράντα μέρες, εγκαταλείποντας έτσι την πρώτη μορφή καραντίνας (από την έκφραση *quarantia giorni*, που στη βενετική διάλεκτο σημαίνει σαράντα μέρες). Στην ίδια τη Βενετία η πρακτική της καραντίνας θα ενισχυθεί με τη δημιουργία των λαζαρέτων, δηλαδή των νοσοκομείων όπου απομονώνονται οι ασθενείς ή οι ύποπτοι μεταδοτικής ασθένειας. Ενίοτε κατασκευάζονται ειδικοί χώροι εγκλεισμού των ασθενών, νοσοκομειακού τύπου, όπου όμως δεν παρέχονται ιατρικές φροντίδες. Ακόμα, οι νεκροί από την πανώλη απομονώνονται, δημιουργούνται ειδικοί χώματα νεκροθαφτών για τα θύματα της επιδημίας, θύματα τα οποία πλέον καταμετρώνται συστηματικά.¹⁴³

Στη Ραγούσα όπως και στις ιταλικές πόλεις η μάχη κατά της πανώλης, προκειμένου να προστατευτεί ο υπόλοιπος πληθυσμός, βρισκόταν πρωτίστως στα χέρια των αστικών αρχών. Και ο λόγος που εφαρμόσαν αποτελεσματικά μέτρα είναι επειδή οι αρχές είχαν επικεντρωθεί στην έννοια της μεταδοτικότητας και όχι της θέσης των πληκτών ή των άλλων ερημιών της επιδημίας και της θεολογίας.¹⁴⁴

Ενικότερα οι ιταλικές πόλεις της Φλωρεντίας, της Βενετίας και του Μιλάνου είναι μαζί με τη Ραγούσα οι πρώτες που θα εφαρμόσουν ουσιαστικά μέτρα ελέγχου της πανώλης σε έναν συγκεκριμένο χώρο, επινοώντας έτσι την έννοια της δημόσιας υγείας. Εκτός από τις εντολές απομόνωσης των ύποπτων κρουσμάτων με την καραντίνα και τα ειδικά νοσοκομεία για ασθενείς με πανώλη, οι αστικές αρχές θα ορίσουν αργότερα άλλες υγειονομικές προσαρτήσεις, που παύουν ενίοτε τη μορφή του αποκλεισμού (ακόμα και προστάσιας), που παύουν ενίοτε τη μορφή του αποκλεισμού (ακόμα και προστάσιας). Οι άρχοντες των πόλεων αναλαμβάνουν ακόμα την ευθύνη της καθαριότητας, της αποκομιδής των σκουπιδιών, της απομάκρυνσης και ευρύτερα της υγιεινής της πόλης αλλά και της διατήρησης της τάξης.¹⁴⁵

¹⁴⁰ Benedictow 2004, σ. 4.

¹⁴¹ Daby & Le Goff 1980, σ. 604 κ.ε.

¹⁴² Galle 1978, σ. 79.

¹⁴³ Biraben 1971, σ. 809–817· Caselli, Vallin & Wunsch 2006, σ. 311· Blazina T. & Blazina V. 2015.

¹⁴⁴ Blazina T. & Blazina V. 2015.

¹⁴⁵ Biraben 1971, σ. 809–817· Le Goff 2003α, σ. 213· Caselli, Vallin & Wunsch 2006, σ. 311.

Στο Ορβιέτο, μια μεσαία πόλη της κεντρικής Ιταλίας, οι αστικές αρχές δεν φαίνεται να έλαβαν κάποια μέτρα με την πρώτη, την πρωτόγνωρη επίθεση της πανώλης το 1348. Αλλά στη συνέχεια θα ψηφίσουν και θα εφαρμόσουν πολλές νέες πρακτικές. Μελετώντας τα σχετικά αρχεία, η ιστορικός Elisabeth Carpentier μπόρεσε να προσεγγίσει τις άμεσες επιπτώσεις της πανώλης: όπως είναι εύλογο, ο τρόμος κυριαρχεί και η κατάσταση των εργαζομένων είναι άθλια. Την επιδημία ακολούθησε η πλήρης οικονομική και χρηματοπιστική αποδιοργάνωση της πόλης, με τις τιμές των αγαθών να αυξάνονται εκρηκτικά. Ληλασίες και βιαιοπραγίες πολλαπλασιάζονται στο Ορβιέτο και στην επαρχία του, και οι δημοτικές αρχές θα αποφασίσουν να αναλάβουν δράση προκειμένου να επανέλθει κάποια τάξη. Εγγυημένα είναι ότι η ενισχυμένη αστυνόμευση της πόλης, η πρόσληψη ιατρού, ο αυστηρότερος έλεγχος των αφίξεων και μια προσπάθεια οικονομικής πολιτικής, με ειδική φορολόγηση, έλεγχο τιμών και ημερομισθίων κ.ά. Αυτά τα πρωτόφωνα μέτρα δεν θα διαρκέσουν, καθώς την επόμενη χρονιά το Ορβιέτο θα γιορτάσει αποδία.¹⁴⁶ Αλλά φαίνεται πως στην αρχική της εμφάνιση η πανώλη αποδίδεται οργανώνει τις περισσότερες πτυχές της μεσαιωνικής κοινωνίας.

Η μεγάλη και αδικαιολόγητη αύξηση των τιμών με αφορμή την εκδήλωση της επιδημίας επιβεβαιώνεται, λόγω χάρη, και από χρονολογράφους της εποχής, όπως ο Buccio di Ranallo de L'Aquila, ο οποίος έζησε στην πόλη της Λ'Ακουα στην περιοχή του Αμπρούτσο της κεντροανατολικής Ιταλίας. Ο Buccio δεν θεωρείται σπουδαίος από τους ειδικούς της λογοτεχνίας, αλλά αποδεικνύεται πολύτιμος για τους ιστορικούς διότι καταγράφει επιμελώς και με κάθε λεπτομέρεια τα συμβάντα στην πόλη του μετά την επιδημία του 1348. Ο Buccio λοιπόν καταγγέλλει μετάξυ άλλων την αισχροκέρδεια των εμπόρων τροφίμων. Όμως, συνεχίζει ο χρονολογγράφος, το ίδιο κάνουν ιατροί και φαρμακοποιοί, που εκμεταλλεύονται την κατάσταση για να αυξήσουν τις τιμές των συνηθέστερων φαρμάκων, και ακολουθούν οι κληρικοί με τις λαμπάδες και τα κεριά, είδη τόσο περίζήτητα σε εποχή μεγάλης θησιμότητας. Οι δημοτικές αρχές θα προσπαθήσουν να αναχαιτίσουν το φαινόμενο αλλά, γράφει με αγανακτηση ο Buccio, οι ιερείς υιοθέτησαν πια τη συήθεια να επαναχρησιμοποιούν τις ίδιες λαμπάδες για τρεις διαδοχικές κηδείες. Οι τελευταίες των φτωχών εκτελούνται πολύ βιαστικά και οι ιερείς περιορίζονται στο ελάχιστο. Επιπλέον, προσθέτει ο χρονολογγράφος, οι δημοτικές αρχές, για να προστατέψουν την πόλη από επιμόλυνση, θα απαγορεύσουν την

έλευση των συγγενών από την επαρχία προκειμένου να παραστούν σε κηδείες δικών τους ανθρώπων. Οι δε συμβολογολογικοί της πόλης επωφελημένοι από τον μεγάλο πολλαπλασιασμό των διαθηκών, τις συστάσεων πρώτης χειρα και αυξάνουν διχώς λόγο το κόστος των περπατητών και των κηδεμόνων τους. Ακόμα και οι μάρτυρες διαθήκης απαιτούν πλέον απόζημιώσεων, οι πρωτοφανείες αλλάζουν στις κοινωνικές συμπεριφορές των συμπολιτών του υπογραμμίζονται από τον αναστατωμένο Buccio, ο οποίος, αντιθέτως, εξομνεί τη γενναία και αποφασιστική στάση των δημοτικών αρχών που επιμένουν να επαναφέρουν και να διασφαλίσουν την τάξη.¹⁴⁷

Γενικάτερα, προκύπτει πως η καταπολέμηση της νόσου και των άμεσων επιπτώσεών της χρειάζεται «έκτακτα μέτρα» και «ειδικές δυνάμεις» έτσι, ήδη από το 1348 ο δόγης της Βενετίας θα προσλάβει τρία άτομα με μοναδική αρμοδιότητα να καταπολεμήσουν τη μάστιγα. Οι περισσότερες ιταλικές πόλεις θα αντιμετωπίσουν τις πρωτόγνωρες συνθήκες ορίζοντας προσωρινές «επιτροπές σοφών» επιφορτισμένες να «διασφαλίσουν την υγεία και να εξεφωλίσουν τη μόλυνση του περιβάλλοντος».¹⁴⁸ Καθώς έχουν και αυτοί να στερηστεί τις ερμηγείες της μεταδοτικότητας και του μιάσματος, θα επικεντρωθούν στον αποκλεισμό της πόλης και στην καθαριότητα. Η σχετική νομοθεσία της Φλωρεντίας είναι γεμάτη με προτάσεις όπως «τη σήψη και η διαφθορά αγαθών και σωμάτων» ή «τη μόλυνση του αέρα», που πρέπει να αντιμετωπιστεί «με την απομάκρυνση από την πόλη της Φλωρεντίας και τα περιχώρα της κάθε σάπιου αντικειμένου, των μολυσμένων ανθρώπων και όλων των πραγμάτων που ευθύνονται για τη ρύπανση του αέρα και τη λοιμώξη». Λίγο πιο μακριά, στην Πιστόια, προκειμένου να προλάβουν τη διάδοση της επιδημίας που είχε ξεσπάσει σε γειτονικές πόλεις της Τοσκάνης, οι αρχές αποφασίζουν τον περιορισμό των μετακινήσεων, την αποστείρωση των μολυσμένων ρούχων και χλωροκατεπασμάτων που ανήκαν σε νεκρούς και την απομάκρυνση χασάπικων και βυροδεψείων, που «μαϊνούν τον αέρα και επιβαρύνουν τη δημόσια υγεία».¹⁴⁹ Ακόμα, στην Περούτζια και τη Φλωρεντία οι αρχές των πόλεων θα παραχωρήσουν ένα ειδικό κοινό για τη διενέργεια αυτοψιών θυμάτων πανώλης προκειμένου να διερευνηθεί η ασθένεια.

¹⁴⁷ Toubert 2014, σ. 11–26.

¹⁴⁸ Byrne 2006, σ. 171.

¹⁴⁹ Wray 2009, σ. 5–6.

Ολας οι μεγάλες ιταλικές πόλεις, επιδιώκοντας τον έλεγχο της επικράτειάς τους, θα ιδρύσουν σταδιακά σταθερές υπηρεσίες υγείας, όπως στη Βενετία το 1486 ή στο Μιλάνο, όπου από το 1504 υπάρχει ένα «Ειδικό συμβούλιο υγείας» με δικαιώματα ζωής και θανάτου. Σταδιακά το μέτρο θα διευρυνθεί σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, και στη Παλλία θα επινοηθούν οι «Καπετάνιοι υγείας», που διαθέτουν τοξότες στην υπηρεσία τους και δικτατορικές εξουσίες. Ακόμα, τα λιμάνια θα προσφορούν τους ταξιδιώτες με δειτή υγείας, ένα είδος διαβατηρίου όπου οι αρχές της κοινότητας προέβλεψαν πιστοποιούν πως ο ταξιδιώτης έφυγε από μη μολυσμένη περιοχή.¹⁵⁰

Τέλος, για τους άρχοντες των πόλεων η προστασία των αστικών συγκλημάτων από την επιδημία δεν απαιτεί μόνο συστηματική οργάνωση αλλά και ενημέρωση γύρω από τη γεωγραφική πορεία της νόσου. Μόλις ακουστεί πως ξέσπασε κάπου κοντά ένα νέο κρούσμα, οι αρχές αποστρέφονται επείγουσαν ιατρό προκειμένου να εξακριβώσει το βάσιμο της φήμης. Όταν δε πρώτο παρυσιαστεί στην πόλη κάποια ασθένεια η οποία ενδέχεται να εξαλυθεί σε επιδημία, ζητείται από τις αστικές αρχές ιατρική γνώση, και ειδικότερα εμπειρία μάστιχα ένας ειδικός ιατρός, ο «αερός της πανώλης». Αρχικά ήταν ένας μπαρμπέρης-χειρουργός, συμβεβλημένος με το συμβούλιο της πόλης, ο οποίος καλείται —συχνά έπειτα από ανώνυμη καταγγελία κάποιου συμπολίτη— να επισκεφθεί όσους θεωρούνται ύποπτοι ως φορείς μεταδοτικής ασθένειας.

Πρόκειται βέβαια για μια ιδιαίτερα επικίνδυνη δουλειά, η οποία, σύμφωνα με τον μεγάλο Ιταλό ιστορικό Carlo M. Cipolla, «συνορεύει με την ατοκτονία».¹⁵² Ο προαναφερόμενος ιστορικός μελέτησε το συμβούλιο που τον Μάιο του 1479 υπέγραψε το δημοτικό συμβούλιο της Λομβαρδικής πόλης της Παβίας με έναν άποφοιτο ιατρικής σχολής, τον Giovanni de Ventura. Η πόλη της Παβίας διέθετε ήδη έναν δημοτικό μπαρμπέρη-χειρουργό, αλλά είναι η πρώτη φορά που θα προσλάβει ιατρό ειδικά για την πανώλη. Οι διαπραγματεύσεις μέχρι να επιτευχθεί συμφωνία υπήρξαν δύσκολες και τα οφέληματα, οι διορθώσεις, οι προσθήκες πάνω στο αρχικό έγγραφο συνομολόγησε το αποδεικνύουν. Η αμοιβή που θα καταφέρει να αποσπάσει εντέλει ο επιστήμονας είναι παχυνότατη. Του παραχωρούνται ακόμα διάφορα ειδικά προνόμια (προκαταβολές, έξοδα διαβίωσης, δωρεάν κατοικία, ιδιό-

¹⁵⁰ Biraben 1971, σ. 815.

¹⁵¹ Biraben 1971, σ. 815· Daricau-Lugat 1999· Byrne 2006, σ. 171.

¹⁵² Cipolla 1977, σ. 72.

τητα του πολίτη, αποζημιώσεις κ.ά.). Βέβαια, η καθυστέρηση του ελέγχεται που κλονιστότως από τους άρχοντες της πόλης (υστερή απομύηση του ιατρού, απαγόρευση να λιμβάνει «φακελάκι») από τους ασθενείς, υποχρέωση να επισκεπτεται όλοι τους κ.ά.). Ο Giovanni de Ventura, πιθανολογεί ο Carlo M. Cipolla, ήταν ένας νεαρός άσημος επαγγελματίας ιατρός που δύσκολα θα μπορούσε να ενταχθεί στο ιατρικό επάγγελμα των αστικών τειχών. Αναγκαστικά περιορίστηκε σε μια πελατειακή ομάδα που προτιμούσε τους προκαταρκτικά περιουσιώτη σε μια πελατειακή ομάδα μπόγιατζηδες. Θα δεχτεί συνεπώς αυτήν την πολύ ρηθολόγητη θέση που του εξασφαλίζει, αν βέβαια επιβιώσει, ένα πολύ γερό κομμάτι και την ιδιότητα του πολίτη της Παβίας.¹⁵³

Η δυνατότητα θεραπείας από την πανώλη παραμένει εν πολλοίς άφροιστη, αλλά η επίσημη διάγνωση της ασθένειας από επιστήμονες επαγγελματίες τείνει να γενικευτεί. Η αντίτα της ασθένειας θεωρείται κατά κανόνα εξωγενής και οι αρχές των πόλεων προσπαθούν να προστατέψουν την επικράτεια τους μέσω της απομόνωσης των φορέων ή των υπόπτων, ενώ ενίοτε αποφεύγουν να δημοσιοποιήσουν μια θετική ιατρική διάγνωση πανώλης για να προλάβουν να συγκεντρώσουν προμήθειες και για να αποφύγουν τον γενικευμένο πανικό.

Στις ιταλικές πόλεις λοιπόν πρωτοεμφανίζονται μέτρα καταπολέμησης της επιδημίας τα οποία αργότερα, γύρω στον 16ο αιώνα, θα γενικευτούν στο σύνολο της Ευρώπης: υγειονομικοί κανονισμοί και αντίστοιχες δομές για την εφαρμογή τους, υγειονομική αστυνομία με ισχύρα μέσα και, τέλος, απαρχές οργάνωσης της υγειονομικής στατιστικής, που ξεκινά από τα με την καταγραφή των θανάτων από την ασθένεια. Πέραν όμως των όποιων «έκτακτων μέτρων» και των «ειδικών δυνάμεων» που επιστρατεύονται για την καταπολέμηση της μάστιγας, οι κεντρικές εξουσίες θα επιβάλλουν νέες αντιλήψεις οργάνωσης και ελέγχου του αστικού χώρου και των κατοίκων των πόλεων.

Σε αυτό το πλαίσιο ενισχύεται η αστυνόμευση των πόλεων, επιβάλλεται συστηματικότερος έλεγχος των αφιξών και κυρίως η επιλεκτική στήριξη των φτωχών. Οι αστικές αρχές, που τείνουν, όπως είδαμε, να αναλάβουν τη διαχείριση της πρόνοιας, της ελεημοσύνης και των νοσοκομείων με βάση τις δικές τους αξίες και προτεραιότητες, θα αναλάβουν επίσης, εν ονόματι

¹⁵³ Cipolla 1977, σ. 65–72.

πάντα του «κοινού καλού» και του «δημόσιου συμφέροντος», τη διαχείριση της επαιρείας.

Η «δημόσια τάξη» και η επαιρεία

Είδαμε εκτενέστερα τον θρησκευτικό συμβολισμό της επαιρείας και της ελεημοσύνης που συνδέονταν με τη σωτηρία, και βέβαια υπογραμμίσαμε την κοινωνική τους αποδοτικότητα, αφού επέτρεπαν τη στήριξη των πιο αδύναμων. Η σημασία της επαιρείας και της ελεημοσύνης όμως μεταβάλλονται ριζικά στα τέλη του Μεσαίωνα. Αναφερθήκαμε ήδη με αφορμή τις αστικές αδελφότητες του ύστερου Μεσαίωνα στη νέα κοινωνική θεωρία της φτώχειας και στη διάκριση των φτωχών σε άξιους και ανάξιους στήριξης. Και σημειώσαμε πως στο εξής οι πρώτοι θα είναι ενσωματωμένοι με ευνοϊκότερους όρους στην αστική κοινωνία, ενώ οι δεύτεροι θα αποκλείονται. Ενσπεριζόμενες αυτήν τη θεωρία, στη διαμόρφωση της οποίας άδλωστε συμβάδαν, οι αστικές αρχές θα αποστρωπώσουν τη σφραγίδα τους και στο κλίμα ζήτημα της επαιρείας.

Καθώς φαίνεται, σε κάποιες περιχές, όπως στη Βενετία, οι δημοτικές αρχές έχουν από νωρίς συνδέσει τους φτωχούς με ζητήματα δημόσιας τάξης και θα απαγορεύσουν στους ενδεείς να κυκλοφορούν ζητιανεύοντας στους δρόμους. Ταυτόχρονα επιχειρούν να «εκαθαρίσουν» την πόλη από λαϊκές πύργες και μικροκακοποιούς, οι οποίοι όταν συλλαμβάνονται θα υπόκεινται σε δημόσιο μαστίγωμα. Το 1294 μάλιστα οι αστικές αρχές θα εκδώξουν από την πόλη φτωχούς τυφλούς ζητιάνους.¹⁵⁴

Ο Bronislaw Geremek εκτιμά πως οι πρώτες μορφές απαγόρευσης της επαιρείας για τους «ξένους» και «ακακούς» φτωχούς εμφανίστηκαν σε πόλεις της νότιας Γερμανίας. Στη Νυρεμβέργη μάλιστα, ήδη από τον 14ο αιώνα, ένα διάταγμα των δημοτικών αρχών θα απαγορεύσει την επαιρεία σε όσους δεν φέρουν ένα ειδικό σήμα. Ένας «υπεύθυνος των αθλών» (Bettherr) επιφορτίζεται από τις δημοτικές αρχές να ελέγχει τους επαιρείες, να μοιράζει ειδικά αναγνωριστικά σε όσους αξιολογεί ως πραγματικά ενδεείς, να τηρεί τα μητρώα των ζητιάνων και να ενημερώνεται κάθε έξι μήνες για την κατάστασή τους.¹⁵⁵

Μελετώντας την Αγγλία, η Marjorie McIntosh εκτιμά πως πρόκειται για ένα είδος εξορθολογισμού της ελεημοσύνης, η οποία εντάξει μπορούσε να καλύψει τον μειωμένο αριθμό φτωχών μετά τον δημογραφικό όλοο της πανώλης. Υπάρχει η Αμερικανίδα ιστορικός, μια πρώτη κατηγορία της επαιρών, που φέρουν ειδικές άδειες και έχουν επίσημα δικαιώματα στη ζητιανιά. Διαθέτουν συστατικές επιστολές από κάποιο ισχυρό θεσμικό ή κοινωνικό παράγοντα όπου βεβαιώνεται πως κάηκαν τα στήια τους, έλασαν τα υπάρχοντά τους ή υπήρξαν θύματα κάποιας άλλης καταστροφής. Μια δεύτερη κατηγορία νομίμων επαιρών αποτελείται από όσους κατέχον το ειδικό αναγνωριστικό, παραχωρημένο από τις δημοτικές αρχές, όπως οι 15 άνδρες και οι 20 γυναίκες στην πόλη του Ρολόστερ της νοτιοδυτικής Αγγλίας. Το 1504 περιγράφονται «ως οι φτωχοί άνθρωποι στους οποίους έχει εκχωρηθεί το δικαίωμα να ζουν από τον οβολό των συμπολιτών τους, και που αξιόβηχαν έτσι το σχετικά έμβλημα και την αντιστοιχη στολή της πόλης». Οι αναγκασμένοι, συνεχίζει η Marjorie McIntosh, μπορούσαν ακόμα να καταφύγουν σε εκκλησίες, αδελφότητες ή πτωχοκομεία, στη στήριξη που πρόσφεραν οι οικείες εντοπές ή στις διανομές ελεημοσύνης στη διάρκεια κηδεών. Τέλος, υπήρχε πάντα η χέρι με χέρι ελεημοσύνη, δηλαδή η κοινωνική αλληλεγγύη από τους proximi, συγγενείς και γείτονες, ή από ευκατάστατους συμπολίτες. Είναι σίγουρα η περίπτωση της Maid Kateaouth στο Flook, που το 1355 περιγράφεται σαν μια «φτωχή γυναίκα, ενδεέστατη, δίχως τίποτα για να ζήσει και ανάκανη να εργαστεί. Ωστόσο, καλύτερα τις καθημερινές της ανάγκες απευθυνόμενη στα στήια των γειτόνων. [...] Για ένα κομμάτι ψωμί ή για μια γουδιά μπίρα θα κουβαλήσει νερό ή θα κάνει άλλες μικροδουλειές και έτσι επιβιώνει βρισκοντας στήριξη στη γειτονία. Βέβαια, οι ευνοϊότερες περιπτώσεις εντάσσονται στο πλαίσιο της αμοιβαίας κοινωνικής αλληλεβοήθειας που είδαμε επανειλημμένα. Τα μεγάλα προβλήματα κατάδειξης των φτωχών, υποστηρίζει εν κατακλείδι η Marjorie McIntosh, θα εμφανιστούν αργότερα, στα μέσα του 16ου αιώνα.¹⁵⁶

Οι περισσότεροι ιστορικοί όμως εντοπίζουν ήδη από τα τέλη του Μεσαίωνα μια σαλήρυνση της στάσης απέναντι στους ενδεείς, κοινωνική σαλήρυνση που πλέον κατοχυρώνεται θεσμικά με διάφορους τρόπους.¹⁵⁷ Όπως και σε άλλες πόλεις των βασιλείων της Ισπανίας, στη Βαρκελώνη οι εντοπές της

¹⁵⁶ McIntosh 2012, σ. 4–9, 25–35, 40, 45 κ.ε., 294.

¹⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά Molai 1966, σ. 5–23. Molai 1974. Molai 1978. Geremek 1987. Rubin 1987. Dyer 1998α, σ. 238 κ.ε., και άλλους.

¹⁵⁴ Pullan 1971, σ. 198–199, 200, 633–638. Henderson J. 1994, σ. 244.

¹⁵⁵ Geremek 1987, σ. 63–64.

εκαθολίας Σαντα Μαρία del Pi εκλέγουν τακτικά τους δικαιοτάτη, δηλαδή τους διαχειριστές του παγκραριού τους (banchi). Είναι πάντα σημαίνοντα πρόσωπα της πόλης, έμποροι και τεχνίτες, επιφορτισμένοι να συλλέγουν ελεημοσύνες και να τις αναδιανέμουν στους αναγκασμένους. Στις αρχές του 15ου αιώνα οι σχετικές διατάξεις αναφέρουν πως απαγορεύεται να μοιραζόντων την οποία, δηποτε βοήθεια σε ζητιάνους, σε άεργους και σε άλλα (έκφυλα) πρόσωπα. Εξ αντιδιαστολής, τα αρχαία που καταγράφουν τη διάθεση των βοηθημάτων που διανέμει η Σαντα Μαρία del Pi δείχνουν πως επωφελεύονται κατά ποτε-ραίοτητα επιφανείς οικογένειες αναξιοπαθούντων για παράδειγμα, το 1423 τα σημαντικότερα επιδόματα δόθηκαν σε μια άρρωστη χήρα, έναν ασθενή δικηγόρο, έναν υφασματοεπίμπορο, έναν χτίστη και έναν αργυροχόο. Από τους ευεργετούμενους, ακόμα και σε εποχές αιτοδείας, απουσίαζαν πλήρως οι χειρωνακτές της γύρω υπαίθρου.¹⁵⁸

Ο όποιος ανεξοβλολογισμός της ελεημοσύνης δεν υπήρξε ουδέτερος και-ωνικά. Εν ονόματι του οικουίνου καλού των κατοίκων της πόλης ή του «δη-μοσίου συμφέροντος» του βασιλείου οι αρχές προάγουν με κάθε τρόπο τη νέα (κοινωνική θεωρία), η οποία υποστηρίζει πως μέρος των φτωχών είναι αιματωλοί, απειθαρχοί, ακαμάτηδες και γενικά ανάξιοι στηρίξης.¹⁵⁹

Η κοινωνική βοήθεια, όπως είδαμε, περιορίζεται στα τέλη του Μεσαί-να στους ντόπιους («αναγκασμένους»), στους κατοίκους της εκάστοτε πόλης, καιμόσολης ή χωριού, στον βαθμό που γίνονται επισήμως αποδεκτοί ως ενδεδίαι. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει για όλες τις μορφές ελεημοσύνης. Οι «Πε-νικές Ελεημοσύνες», που δνεπεργούσαν μαζικές διανομές δίχως διακρίσεις, τείνουν επίσης να καταργηθούν. Οι δε «Πράπεζες των φτωχών» ελέγχονται συστηματικά και οι διαχειριστές τους απαιτούν οι δικαιούχοι πρόνοιας να φέρουν ένα ειδικό αναγνωριστικό. Αυτό το δικαίωμα σε στηρίξη άλλοτε πα-ραχωρείται και άλλοτε αγοράζεται, και η ομάδα των αποδεκτών φτωχών, των (καλών) φτωχών, αποσείλειται πρωτίστως από χήρες, ανάπηρους και ενδεδίαι ηλικιωμένους. Οι «έντιμοι», οι «επίσημοι» φτωχοί κάθε πόλης κατέ-χουν λοιπόν ένα διακριτικό σήμα που τους παρέχουν συνήθως οι δημοτικές αρχές και που τους επιτρέπει είτε να ζητιανεύουν είτε να λαμβάνουν κάποια κοινωνική στηρίξη. Το διακριτικό αυτό δεν ήταν ένδειξη ατίμωσης αλλά ένα είδος εμβληματός της πόλης, της αστικής αιδεφότητας, που ενέτασσε έτσι τους επιλεγμένους της φτωχούς στην αστική κοινότητα. Στον Βορρά, οι

¹⁵⁸ Brodman 2009, σ. 215–216.
¹⁵⁹ Rubin 1987, σ. 10.

πόλεις της Αίθης ή του Αρράς απαιτούν επίσης οι αναγνωρισμένοι ως έδε-οι ελεημοσύνης ζητιάνοι να παρουσιάζουν το ειδικό διακριτικό που τους έδε-νε το τοπικό νοσοκομείο. Στο Στρασβούργο κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα οι αστικές αρχές θα λάβουν δρακόντεια μέτρα. Ένας ειδικός επιθεω-ρητής των φτωχών με τη συνοδεία διαφόρων αξιωματούχων καλείται να εραρμόσει τις νέες διατάξεις της (κοινωνικής νομοθεσίας), οι οποίες διευ-κρινίζουν πως μόνο όσοι δεν μπορούν εμπροσώς να εργαστούν έχουν δικαίω-μα να ζητιανεύουν. Όλοι οι άλλοι φτωχοί, υγιείς και εργασιμείς, σπείδουν να εργαταλείθουν την πόλη εντός 24 ωρών.¹⁶⁰

Στην ηπειρωτική Ευρώπη οι διάφορες μορφές φιλανθρωπικής στηρίξης για τους κατοίκους της πόλης έχουν πολλαπλασιαστεί στα τέλη του Μεσαί-ωνα, εξασφαλίζοντας αφενός μεγαλύτερη κοινωνική συνηγή εντός αστικών τειχών και αφετέρου τη διαφύλαξη της απαραίτητης έννοιας της ελεημοσύ-νης. Αλλά η κατεύθυνση της ελεημοσύνης έχει αλλάξει και είναι πλέον κοι-νωνικά μεροληπτική. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και στην Αγγλία. Στην πόλη Σέριμπορν της κομητείας του Νόρσετ, στη νοτιοδυτική Αγγλία, το 1438 ανακαλύφεται το πτωχοκομείο και γίνεται κεντρικός θεσμός της πόλης. Δι-οικείται από την ελίτ της μεγαλύτερης αιδεφότητας, που γνωρίζει τους κα-τόίκους και επιδέξει προσεκτικά τους προφίμους. Παρόμοια λογική ακολου-θούν τα περισσότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα: έτσι, στο αβείο του Ουστ-μινστερ του Λονδίνου το 1500 η ελεημοσύνη αντιστοιχούσε στο 10% των εξό-δων. Αλλά η ελεημοσύνη αυτή δεν λάμβανε πια τη μορφή γενικής διανομής μερητηών στο ανώνυμο πλήθος. Αντιθέτως, απευθυνόταν σε ντόπιους φτω-χούς, σε συγκεκριμένα άτομα με ονοματεπώνυμο και διεύθυνση εντός της πόλης.¹⁶¹

Η νέα (κοινωνική θεωρία) κάνει λοιπόν διακρίσεις μεταξύ των ενδεδίαι, ξε-χωρίζοντας εκείνους που δικαιούνται στηρίξη από τους υπόλοιπους.¹⁶² Έχει διαχυθεί ποικιλοτρόπως στα αστικά στρώματα, και η εφαρμογή της από τις δημοτικές αρχές, που ελέγχουν αιδεφότητες, νοσοκομεία και όλες τις μορφές πρόνοιας, έχει σοβαρότατες επιπτώσεις για μεγάλο μέρος των φτω-χών. Καθώς θεσμοθετούνται, οι νέες τάσεις αντιμετώπισης των ενδεδίαι με-ταβάλλουν την εικόνα και τη μοίρα τους. Σηματοδοτούν επίσης τις απαρχές της ποινωκοποίησης της φτώχειας, τάσης που στους αιμέσως επόμενους αιώ-

¹⁶⁰ Rapp 1966, σ. 45. Duby & Le Goff 1980, σ. 536–537.
¹⁶¹ Dyer 2012, σ. 44–46.
¹⁶² Rubin 1987, σ. 10.

νες θα ενισχυθεί καταλήγοντας στις πολυμελετημένες από τους ιστορικούς πανευρωπαϊκές πολιτικές φτωχών, των ακούσιων φτωχών που δικαιούνται. Η ομάδα των «καλών» φτωχών, των ακούσιων φτωχών που δικαιούνται στηρίξη, αποσπείται, όπως σημειώθηκε, από φτωχούς κατοίκους της πόλης, επισημώς ανεργούς, ανάπηρους, ασθενείς ή ηλικιωμένους. Η στηρίξη τους ισοδυναμεί ενδεχομένως με μια πρωτόλεια μορφή κοινωνικής ασφάλισης. Οι όποιοι «καλοί φτωχοί» είναι ακόμη, όπως άλλωστε και οι πάρες, μέλη της κοινότητας.¹⁶⁴ Γιατί όμως κάποιες κατηγορίες φτωχών θεωρούνται πλέον διεσπασμένες, φηγόμενες και ανάξιες και γιατί δεν ανήκουν πια στην ευλογημένη ομάδα των Pauperes Christi;¹⁶⁵ Και ακόμη, ποιοι μπορεί να είναι αυτοί οι «κακοί φτωχοί» που πλέον δεν δικαιούνται στηρίξη;

Οι απαντήσεις σε αυτά τα σοβαρότατα ερωτήματα είναι προφανώς σύνθετες και συνδυάζουν οικονομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά και πολιτικά δεδομένα. Ας ξεκινήσουμε με την πολιτική.

¹⁶³ Βλ. ενδεικτικά και μόνο Geremek 1974, σ. 337–375· Gutton 1974· Foucault 1975· Deyon 1975· Geremek 1976· Geremek 1977, σ. 29–57· Geremek 1980· Lis & Soly 1982· Geremek 1987· Slack 1988· Gutton 1991, σ. 353–358· Driver 2004, κ.ά.
¹⁶⁴ Geremek 1974, σ. 371.
¹⁶⁵ Ενδεικτικά βλ. Rapp 1966, σ. 45–46· Rubin 1987, σ. 10–11.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΟΙ ΔΟΜΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Τα διατάγματα, οι νόμοι για τους φτωχούς και οι αντιλήψεις της εργασίας

Την επομένη της Μεγάλης Πανώλης, το 1349, ο βασιλιάς Εδουάρδος Γ' της Αγγλίας θα εκδώσει ένα διάταγμα το οποίο επιφέρει να νομοθετήσει σχετικά με τη ζητιανιά και την εργασία. Το διάταγμα «Ordinance of Labourers» (Διάταγμα για τους εργαζόμενους) υπενθυμίζει την υποχρέωση εργασίας για όσους δεν διαθέτουν πόρους, ενώ ταυτόχρονα απαγορεύει την προσφυγή στην επαιτεία. Απαγορεύει ακόμη τη γεωργική και επαγγελματική μετακίνηση των εργαζομένων (workmen) και των υπηρετών (servants). Ορίζει επίσης μια υποχρεωτική αμοιβή στα προ πανώλης επίπεδα δίχως καμία δυνατότητα διαπραγματεύσεως και, εφόσον εργαζόμενοι ή υπηρετές δεν βρίσκονται ήδη στην υπηρεσία κάποιου αφεντικού, καθιστά υποχρεωτικό να εργαστούν για όποιον τους το ζητήσει.¹

Πράγματι, για ένα σύντομο διάστημα μια επιπλοκή της πανώλης ήταν η πρόσκαιρη αύξηση μισθών και ημερομισθίων εξαιτίας του αποδεδειγμένου εργατικού δυναμικού. Στο ημιεκαεστηριαίο τριτοίη μετά την πανώλη εποχής η σπανιότητα ανθρώπων αποτέλεσε μοναδική ευκαιρία για τους εναπομεινάντες φτωχούς μισθωτούς και μεροκαματιάρηδες, που μπορούσαν να διαπραγματευτούν καλύτερες αμοιβές. Σε αυτήν ακριβώς την ανήκουστη κατάσταση επιχείρησε να παρέμβει το διάταγμα του Εδουάρδου Γ'.

¹ Τα σχετικά κείμενα αναφέρονται σε πολλά βιβλία αλλά υπάρχουν και στο διαδικτυακό ιστοτόπο του πανεπιστημίου. Ενδεικτικά βλ. <<https://sourcebooks.foordham.edu/sett/ordnace-labouers.asp>> (πρόσβαση στις 16/2/2020)· βλ. επίσης το βιβλίο του Chali James Ribton-Turner, Ribton-Turner 1887, σ. 43–44.